

ЄВРОПЕЙСЬКІ КОНТРАВЕРЗИ

Франсуа ФЮРЕ

КОМУНІЗМ І ФАШИЗМ*

І як рухи, і як режими – комунізм і фашизм існували в один і той же час і належали до однієї і тієї ж епохи, нашої. У XIX столітті про них ще нічого не було відомо – фашистських і комуністичних урядів не існувало. А відразу після закінчення Першої світової війни вони заповнили весь простір європейської політики. Носії нечуваних амбіцій, водночас подібних і протилежних, вони проголошують ідею появи нової людини, хоча і протистоять один одному. З політичних рухів і комунізм, і фашизм, завдяки переможному поступу, швидко перетворюються на режими і виявляють абсолютно нові риси для історії Європи. Тотальна політична спрямованість, яку вони уособлюють і проголошують, приводить тільки до того, що між ними спалахує небачений доти двобій, оскільки саме зі своєю власною перемогою і комунізм, і фашизм пов'язують побудову нового суспільства, що прийде на зміну буржуазному. Подібність тільки поглиблює антагонізм.

Власне, це і стає джерелом найбільших ускладнень для розуміння історії XX століття. Оскільки вона має справу і переплітається з режимами доти незваними, опису яких ми не знайдемо ні в Арістотеля, ні у Монтеск'є, ні у Макса Вебера. така унікальність передається і самій історії. Учений-історик силкується зіставляти невідоме з відомим і розглядати XX століття крізь окуляри століття дев'ятнадцятого: він намагається дивитися на всі події як на поновлення боротьби за і проти демократії у формі фашизм/антифашизм. Ця тенденція мала широке відлуння у політичних пристрастях нашого часу, а після закінчення Другої світової війни набула майже сакраментального характеру. Вона

* Франсуа Фюре. "Минуле однієї ілюзії", тл. 6. Пер. з фр. В. Каденка.

залишатиметься класичним прикладом досягнення окремих складових сучасної історії, тому що вказує на примусову залежність, яка вплинула на світогляд людей через події та громадську думку.

Прояви цієї примусової залежності виявилися настільки сильними, що там, де вона проявлялася найбільше – а саме у Франції та в Італії – постулат тотожності між комунізмом та антифашизмом надовго заблокував можливість будь-якого аналітичного підходу до комунізму. З вивченням історії фашизму було не легше, адже концепт, миттєво девальвований, як роздруковані у величезній кількості гроші, спочатку асимілював режим Муссоліні і нацизм, аби поширитися потім на всі авторитарні чи диктаторські уряди: потрібно було, щоб “фашизм” пережив поразку та зникнення, аби антифашизм зміг продовжувати зрошення історії ХХ століття! Ще ніколи затаврований ганьбою режим не мав стільки посмертних шанувальників і послідовників у уяві тих, хто його переміг...

Потрібно, щоб одного дня написали історію того, як повільно розсипались уявлення про згадані режими і яку роль відіграли в цьому процесі, з одного боку, політичні обставини, з іншого – оригінальний внесок деяких мислителів. Я кажу “повільно”, оскільки всі ми ще живемо серед руїн старих уявлень: громадське життя Європи регулярно змушує оживати примару фашизму, аби поєднати антифашистів – за відсутності менш абстрактних цілей. А те, що ще може слугувати політичним діячам, втратило своє застосування, принаймні в інтелектуальному плані. Крах комунізму зробив із нього предмет історичних досліджень, на зразок розтину трупа, як це вже сталося з фашизмом (чи нацизмом). Закінчився час взаємних маскарадів, якими обидва монстри користувалися для боротьби один проти одного і обдурювання тих, хто при цьому присутній. Нарешті, час істини готувався авторами ґрунтовних книг, на які сьогодні можна спиратися. Читач ще знайде посилання на них у моїх міркуваннях. Проте вже зараз, мабуть, доцільно було б коротко торкнутися деяких моментів, оскільки вони є опорою і для мене.

Перше, про що я хотів би згадати, стосується виникнення концепту тоталітаризму для визначення тієї нової реальності, яку являє суспільство, більш або менш тотально підпорядковане партій-Державі, що панує над усіма за допомогою ідеології та терору.

Це слово народилося з виникнення самого явища, для пояснення якого термінів “деспотизм” чи “тиранія”, вочевидь, не вистачало. І було б надзвичайно цікаво мати систематично викладену історію його появи і різноманітного вживання¹. Недостатність терміну “деспотизм” для кваліфікування сучасного здійснення неконтрольованої влади та її безпрецедентного поширення – історія досить стара. Вже Токвіль, запозичивши цей термін у Монтеск'є та інших класиків, відчував труднощі з визначенням за його допомогою того нового, що стало притаманним суспільству в демократичній державі². Що стосується прикметника “тоталітарний”, то він поширюється в двадцять років, розпропагований італійським фашизмом: Муссоліні, звертаючись 1925 року до своїх прибічників, славить “нашу люту тоталітарну волю”³. Це слово ще не набуло сенсу ідеального узагальнення, але воно вже має подвійне значення, чого не міг містити жоден термін традиційного словника. З одного боку, він показує пріоритет політичної волі над будь-якою суспільною організацією, визначальну роль диктаторського рішення. З іншого боку – позначає ту крайню точку, до якої фашизм довів ідею Держави, напрацьовану впродовж чотирьох століть європейською політичною думкою: з введенням до вжитку всемогутності “тоталітарної волі”, йдеться вже не лише про абсолютну владу деспота, яка не підпорядковується ніяким законам, а й про державу, котра контролює відтепер будь-яке суспільне життя через інтегрування всіх індивідів до сфери свого нечуваного впливу.

Однак означений прикметник дуже швидко набуває право на існування майже в усіх куточках Європи. Його особливо люблять використовувати шанувальники фашизму в Італії. Він також існує в Німеччині для характеристики націонал-соціалізму, хоча Гітлер його не вживає, можливо, через побоювання видаватися копією вже відомого італійського прикладу. Проте його залюбки застосовує Геббельс. У науковому плані Ернст Юнгер 1930 року, як ми бачили⁴, вводив до вжитку слова “total” і “totalitar” для того, щоб охарактеризувати мобілізацію народів своїми державами під час війни 1914–1918 років: поєднавши дух війни з духом технічного прогресу, гігантський конфлікт передбачав небачені форми політичного панування. Карл Шміт у своїй книзі, що вийшла 1931 року⁵, вступає з Юнгером у жваву дискусію, критикуючи концепт “тоталітарної держави”. На думку Шміта, запропонована відмінність між державою “тоталітарною” та

“нетоталітарною” не має слушного обґрунтування, оскільки будь-яка держава здійснює насильство на законних підставах, тоді як фашистська держава залишає і навіть ясно визначає сферу, що не залежить від неї, це сфера приватної власності. Політичний підхід, у рамках якого розвиває свою думку Карл Шміт, спрямовується не стільки на розкриття нової природи нацистської держави, скільки на її виправдання. На противагу йому, аби не виходити за межі Німеччини, прикметник “тоталітарний” і похідний від нього іменник були наприкінці тридцятих років підхоплені німецькими антифашистами-емігрантами з інтелектуальних кіл для того, аби водночас аналізувати та викривати гітлерівський режим своєї країни: саме за їхнього посередництва, йдеться, перш за все, про Франца Ноймана та Ханну Арендт, ці терміни відразу після війни ввійшли до американського політологічного словника. Втім, я ще повернуся до означеного питання на сторінках цієї книги.

Однак застосування даного слова у міжвоєнний період не обмжується описаними випадками. Оскільки, саме починаючи з цього часу, прикметник “тоталітарний” і концепт тоталітаризму, принаймні в тому аспекті, що відрізняє його від поняття деспотизму чи тиранії, вживаються також у наукових сферах для порівняння фашизму та комунізму, а якщо точніше – гітлерівської Німеччини та сталінського Радянського Союзу. Цей прикметник з’являється, наприклад, у статті “Держава” Енциклопедії соціальних наук видання 1934 року, аби дати характеристику держав з однопартійною системою, включаючи СРСР. Порівняння комунізму та фашизму поширюється незалежно від того, чи задіяно в ньому означений неологізм, чи ні. У своєму відомому повідомленні від 28 листопада 1938 року на засіданні Французького товариства філософів, названому “Ера тираній”⁶, Елі Алеві не вживає слова “тоталітарний”, але в дискусії, що виникла відразу після повідомлення, воно вже є⁷. Проте вся його аргументація базується на порівнянні трьох “тираній”: радянської, фашистської та націонал-соціалістичної, які стали породженням фатального поєднання соціалістичної ідеї та війни 1914 року. Достатньо лише переглянути текст дискусії, аби впевнитися, що проблема можливості порівняння комунізму, фашизму та націонал-соціалізму, якщо вона стосується пошуків необхідного поняття (концепту), посідає центральне місце серед питань, які займають філософів та істориків упродовж першої третини ХХ століття.

Кінець кінцем, ця ідея відображається також і в лівій політичній літературі, і навіть у марксистських авторів. Уже 1927 року П'єр Паскаль, змальовуючи свою зустріч з Таскою у Москві, помічає, що розповідь гостя про ниці прояви італійського суспільного життя під керівництвом Муссоліні абсолютно збігається з тим, що відбувається при радянському режимі, хоча сам Таска про це і не здогадується. У своїх текстах тридцятих років, які ми вже згадували, Каутський беззастережно порівнює сталінський комунізм з націонал-соціалізмом. Він доходить навіть до заперечення персаги добрих намірів першого з цих режимів і визвольних цілей: "Головною метою Сталіна в усіх країнах є не повалення капіталізму, а повалення демократії та політичних і економічних організацій трудящих"⁸. З цього моменту радянський комунізм не лише можна було порівнювати з націонал-соціалізмом, а й вважати ці режими майже ідентичними. Навіть такий автор, як Отто Бауер, якого слід назвати ще більш "лівим" і котрий дивиться на Радянський Союз поблагливішим поглядом, пише 1936 року, що "диктатура пролетаріату прийняла там специфічну форму тоталітарної монополістичної диктатури Комуністичної партії"⁹. Таким чином, визначення, запропоноване засновником "другого з половиною Інтернаціоналу"¹⁰, запозичується для словника характерного для визначення фашизму; передовсім мається на увазі, що в комуністичній родині специфічність сталінізму полягає в його приналежності до "тоталітарних" диктатур монополістичних партій, тобто таких самих, як диктатури Муссоліні та Гітлера.

Отже, поняття тоталітаризму не є пізньою вигадкою пропагандистів холодної війни для викриття Радянського Союзу, асимілюючи його з нацистською Німеччиною, яка зайняла місце на лаві підсудних Нюрнберзького процесу. Прикметник "тоталітарний" насправді увійшов до вжитку в період між двома Світовими війнами і використовувався для визначення таких типів режимів, які доти не зустрічались у світовій історії. Щоправда, саме після Другої світової війни він знайде свій точний аналітичний сенс у працях Ханни Арендт і подальших роботах американських політологів, які надихалися нею¹¹. А у тридцяті роки йшлося просто про те, що "тоталітарні" диктатури здійснюють вужче та більш абсолютне панування, ніж деспотичні режими минулого; і залежно від обставин до режимів цієї категорії слід (або не слід) включати радянський режим. Однак

зовсім несовбав`язково вдаватиcя до порівнянь: Елі Алєві вживав старє слово “тиранія” і самє його за допомогою дає харак-теристику диктатурам Муссоліні, Сталіна та Гітлера.

Таким чином, порівняння між Радянським Союзом і фашистськими режимами – незалежно від того, додавалися до них прикметники “тоталітарний” чи ні – є темою частих дискусій у період між двома Світовими війнами; і навіть якщо навколо цього питання дискутували глибокі ліберальні мислителі, сміливо можна стверджувати, що обговорювали його в усіх політичних колах: як лівих, так і правих. Втім, майже скрізь і всюди інтелігенти, які вороже ставилися до ліберальної демократії, впродовж тридцятих років так палко докорятимуть, як одному, так і іншому режимові, що врешті не знатимуть, котрому з них віддати перевагу: фашизму чи комунізму. Якщо ідея, проти якої почали виступати після 1945 року, здавалася плодом ідеологічної фабрикації, народженої з імперативів холодної війни, то відбулося це лише тому, що вона не збігалася з уявленнями про сенс Другої світової війни та перемогу 1945 року, що панували на Заході в цей період. Розчавлені військовими силами коаліції демократичних країн, до якої нарешті долучився і Радянський Союз, німецький нацизм, а разом з ним і італійський фашизм мали одні прийняти на себе роль ворогів свободи. Якщо Сталін був серед переможців, значить, і він також належав до діячів свободи: цей хибний висновок відповідав брехливості, на якій базувалася його диктатура, проте самє такий паралогізм, здавалося б, знайшов підтвердження в досвіді народів, які пролили моря крові, аби покінчити з нацистською Німеччиною Гітлера. Абсолютна негативна ідея “антифашизму” підтримувала те, що було неможливим – поєднання ліберальних демократичних країн зі сталінським комунізмом. Вона була достатньо нечіткою, аби дозволити Сталіну придушувати демократію скрізь, куди могли дістатися його збройні сили, а водночас і достатньо чіткою, аби оголошувати блюзнірством будь-яке порівняння його режиму з режимом Гітлера. Відважна Ханна Арєндт, успадкувавши всі традиції німецької антинацистської літератури після приходу Гітлера до влади, мала сміливість переступити недозволену межу. А майже по всій Європі альтернатива фашизм-антифашизм лякала людей; у такій країні як Італія, де ідеологія антифашизму користувалася найбільшим впливом,

поняття тоталітаризму ніколи не мало права на існування. Тоталітарна ідея ігнорувалась, а слово “тоталітаризм” було майже заборонено саме там, де воно вперше з’явилося.

Втім, такий аналіз не виключає, що порівняння між нацизмом і комунізмом не могло використовуватися в роки холодної війни з метою пропаганди, щоб мобілізувати демократичні країни проти радянської загрози. Звісно, бувало і таке. Однак сама ідея передувала війні, а її вплив був значно тривалішим. Якщо вона почала знову заповнювати людську свідомість після війни, трапилося це через те, що цензура не могла цілковито викреслити з історії та досвіду народів років, які ще треба було пережити. Її сила не стільки стосується пропаганди ідеологічного хрестового походу, скільки демонструє, що радянський режим знову виявився вірним своїй справжній природі: він придушував свободу в усіх європейських країнах, де його армія підносила свої переможні прапори.

Осягнення дійсності – справа повільна, копітка. Потрібно було з величезними труднощами долати психологічну спадщину війни: саме в перші післявоєнні роки сталінський комунізм, перемігши фашистських диктаторів, набуває ширшого впливу. Проте мені треба повернутися до попередніх часів – періоду між Першою та Другою світовою війною. Тоді комунізм і новонароджений фашизм перебували у складних стосунках – як на рівні ідеологічному, так і на державному. Ці стосунки були сповнені близькості та відторгнення, наслідування та суперництва, взаємної пристрасті та неприхованої ненависті, мовчазної солідарності та всенародної войовничості, які пронизували найпохмурішу чверть століття сучасної європейської історії. Для того, хто намагається збагнути цей історичний період, такий концепт як тоталітаризм, що й досі залишається загадковим, може бути корисним, якщо історик застосовуватиме його обмежено. Найкраще він може пояснювати певний стан, якого досягають режими (не обов’язково всі) в різні моменти своєї еволюції. А втім, це поняття нічого не говорить ані про зв’язки між їхньою природою та обставинами їхнього розвитку, ні про їхнє взаємозапіднення чи приховану взаємозалежність.

Війна 1914 року відіграла для історії XX століття роль матриці. Таку ж роль для історії XIX століття посіла Велика французька революція. Саме Перша світова війна стала початком подій і

рухів, що привели до виникнення трьох “тираній”, про які 1936 року говорив Елі Алеві. По-своєму про те ж саме свідчить і хронологія, оскільки Ленін приходить до влади 1917 року, Муссоліні – 1922-го, а Гітлер програє 1923-го, аби нарешті завладіти нею десять років по тому. Ця війна дозволяє припустити спільність тогочасних пристрастей, викликаних цими доти нечуваними режимами, що дозволили політично мобілізувати колишніх вояків і взятися за важіль беззастережного панування однієї партії.

Таким чином, перед істориком відкривається інший шлях до порівняння диктатур ХХ століття. Мова тепер йде не про те, аби розглядати їх у світлі означеного концепту в момент, коли кожен з них досягає піку свого розвитку, а про те, аби аналізувати їх у процесі свого зародження та формування, щоб надалі можна було зрозуміти як специфіку кожного з них, так і те, що їх споріднює. Нарешті потрібно зрозуміти, що історія кожного з цих режимів, співвіднесеність між наслідуванням чи ворожістю, не виключала взаємного запозичення певних рис. Адже наслідування і ворожість не вступають між собою у суперечність: Муссоліні уподібнюється Леніну, роблячи це лише для того, щоб перемогти та заборонити в Італії комунізм. Гітлер і Сталін залишають після себе багато прикладів войовничого співробітництва.

Такий підхід, що формує попередній підхід до “тоталітаризму”, має свої переваги і дозволяє впритул наблизитися до перебігу подій. При цьому існує певний ризик надто спрощувати тлумачення, віддаючись лінійному поясненню, коли те, що було пізніше, спричинюється тим, що йому передувало. Так, наприклад, фашизм Муссоліні зразка 1919 року може розглядатись як “реакція” на загрозу італійського більшовизму, який теж був породженням війни і більшою або меншою мірою орієнтувався на російський взірець. Я вжив слово “реакція” в його широкому сенсі, оскільки, так само як Ленін, вийшовши з лав ультрареволюційного соціалізму, Муссоліні отримав можливість як з легкістю наслідувати більшовицького вождя, так і протидіяти йому. Таким чином, з перемоги російського більшовизму можна зробити цілу низку “реакцій”: через цю російську вихідну точку італійський фашизм і німецький нацизм з’являються нібито як відповіді на комуністичну загрозу, хоча і виникають, беручи за приклад революційні та диктаторські риси

комунізму. Подібне тлумачення може привести якщо не до виправдання, то принаймні до часткового зняття звинувачень з нацизму, як показали недавні дебати німецьких істориків на цю тему¹²; навіть Ернсту Нольте, одному з найглибших спеціалістів у питаннях фашистських рухів, не завжди вдавалось уникнути спокуси¹³. Крім того, подібна точка зору має той недолік, що нівелює особливості кожного з фашистських режимів, приводячи їх до спільного знаменника, тільки цього разу не у вигляді єдиного визначення, а у вигляді того, проти кого вони разом воюють.

У цьому сенсі він ускладнює навіть ті незручності, що можуть пов'язуватись із застосуванням без усіляких застережень поняття "тоталітаризму". Якщо фашистські рухи виступають лише як прояви реакції проти більшовизму, тоді вони моделюються таким чином, що неможливо зрозуміти ні їхньої винятковості, ні їхньої самостійності, ні того, що вони можуть мати спільні з їхнім ворогом джерела виникнення та вподобання. Вписування цих режимів до загального списку негативних впливів позбавляє їх багатства відтінків і унеможливорює аналіз притаманних їм рис, а також стосунків, які кожний з них має з ненависним йому режимом. спочатку як рух, а потім як режим. Звичайно, можна розглядати всі прояви фашизму разом, як такі, що випливають з одного джерела, проте мені видається більш перспективним інший шлях – роздивитися кожний фашистський режим окремо. При цьому слід звертати увагу на їхні особливості та відмінності. Втім, до цього вдається більшість істориків, що торкаються у своїх роботах означеного питання.

Якщо комунізм необхідний для розуміння фашизму (хоча правдивим є і зворотній зв'язок), то це відбувається через причини більш широкого плану, ніж через те, що може навіюватися звичайною хронологією – слідом за Леніним іде Муссоліні (1917–1922 роки), після Леніна сталася перша спроба Гітлера прийти до влади в Німеччині (1917–1923 роки). Інакше такі причини підказувалися нам згідно з логікою дія-реакція. Більшовизм і фашизм послідовно йдуть один за одним, спричиняються один одним, наслідують один одного і воюють між собою; проте ще раніше вони виростали зі спільного коріння, і цим корінням була війна; вони були дітьми однієї історії. Більшовизмові, який вийшов на громадську арену раніше, вдалося радикалізувати політичні пристрасті. А страх, пробуджений ним у правих колах і не лише в них, є недостатньою

підставою для появи такого феномену як зародження італійських “фашио” в березні 1919 року. Кінець кінцем, представники еліти європейського суспільства та середні класи ще задовго до початку Першої світової війни жили з відчуттям страху перед соціалізмом; їм навіть доводилося топити у крові все, що могло скидатися на робітничі повстання, як це було з Паризькою Комуною 1871 року; однак нічого подібного до фашизму у XIX столітті так і не з'явилося. Прояви реакції відштовхування чи навіть паніка можуть пояснити, що населення погоджується існувати за умов того чи іншого режиму. Все це дає зрозуміти, що режим, основою якого стає страх, є антиліберальним. От і все. Ні паніка, ні тремтіння має нічого не сказати нам про природу цього режиму, а ще менше про його новітність.

Породжені війною, більшовизм і фашизм взяли від неї свою елементарність. У політику вони переносять те, чому люди вже навчилися в окопах: при звичаєність до насильства, щоденний вияв сильних почуттів, підпорядкування індивіда колективу і нарешті гіркоту зайвих і непотрібних жертв чи зрадництва. Саме в тих країнах, що були переможені на полі битви чи обділені після мирних переговорів, подібні почуття знаходять найбільш відповідне підґрунтя. У політичний порядок вони вводять силу кількості, якої так боялися ліберали XIX століття при введенні права загального голосування і яка несподівано прийшла звідти, звідки її ніхто не чекав: вона прийшла від мільйонів громадян, поєднаних не виявом індивідуальних прав, а загальним нещастям військового рабства. Як про це вже було сказано багатьма дослідниками та письменниками, час, що настав після закінчення Першої світової війни, відкриває еру мас. Проте ця нова епоха приходить не через прогресивний рух і виявляє себе не як природний продукт демократії. Вона вривається до історії через ворота, які доти здавалися закритими, оскільки найбільші мислителі XVIII і XIX століть вважали, ніби всі сучасні країни цілковито були захоплені накопиченням багатств і зайняті мирною працею.

Таким чином, “ера мас”, що відкриває XX століття, в якомусь сенсі дійсно стає знаком прогресу демократії; величезну кількість найбільш скромних громадян вона робить активними членами нації. Але при цьому вона долучає їх до політики не через виховання, як сподівались оптимісти, а через спогади про війну, чого ніхто, або майже ніхто, не міг ані передбачити, ні бажати, ні

контролювати масштаби – не кажучи вже про наслідки. Маси почали рухатися не як сукупність освічених особистостей, які поступово дійшли основ сучасної політики. Вони несподівано перейшли від стану війни до стану миру. І на руїнах цього життя над ними продовжували панувати примітивні воєнні пристрасті. Мова солдатського траншейного братерства їм більш зрозуміла, ніж мова громадянської боротьби за владу. Серед правих таку мову сприймають як данину традиції, а серед лівих – як запоруку майбутнього. Для того, аби побачити, як слово “соціалізм”, взяте на озброєння і правими силами, почне новий поступ під прапором фашизму, чекати доведеться недовго.

Між соціалізмом та антиліберальною і навіть антидемократичною думкою з давніх-давен існує щось на зразок співробітництва. Ще з часів Французької революції праві реакціонери та ліві соціалісти поділяють ідею викриття буржуазного індивідуалізму і сходяться в тому, що сучасне суспільство, позбавлене дійсних основ, захоплене ілюзією загальних прав, не може розраховувати на тривале майбутнє. Значна частина європейського соціалізму XIX століття з презирством ставилася до демократії і прославляла чесноти нації: згадаймо хоча б Бюше чи Лассалья¹⁴. І навпаки, в період, що передував Першій світовій війні, спільна критика лібералізму наблизилася до соціалістичної ідеї радикальніші праві сили, тобто найзапекліших націоналістів: адже теоретично цілком можна було уявити економіку, вільну від анархії приватних інтересів і поставлену на службу національному благу, іншими словами – антикапіталістичні почуття долучити до національної пристрасті. Наприклад, у Франції цим шляхом просувалась “Аксьйон франсез” у період своєї “революційності”. Моррас дуже рано помітив, що “*суто соціалістична система була б позбавлена будь-якого демократичного елементу*”¹⁵. Цим він хотів сказати, що подібна система передбачує органічне суспільство, вільне від індивідуалізму, засноване на єдності інтересів і волі; вона не суперечить національній ідеї, а лише доповнює її. Звичайно, марксистський інтернаціоналізм залишається головним ворогом націоналістів. “Але соціалізм, визволений від демократичного та космополітичного елементу, може личити націоналізму так само, як добре виготовлена рукавичка може пасувати прекрасній руці”¹⁶.

Ідея національного соціалізму, таким чином, не є новою 1918 чи 1920 року. Її новітність полягала в іншому: скинувши одяг

ученого, вона знову вийшла на світ у популістському вбранні, аби продемонструвати свою здатність гальванізувати маси. Перед війною суміш соціалізму та націоналізму була вишуканим коктейлем для інтелектуалів. Тепер вона стала алкогольним напоєм масового споживання. І сталося це в основному не тому, що російська революція розбурхала почуття любові та ненависті, і не для того, аби включити соціалізм до антибільшовицької програми боротьби. Хоча я і не виключаю, що деякі ідеологи думали саме про такий перебіг подій. Ідея націонал-соціалізму (або фашизму) сформувалася не так просто. Насправді джерело її сили міститься там же, де джерело сили більшовизму – у війні. Так само як більшовизм, війна дозволяє мобілізувати сучасні революційні пристрасті: братерство вояків, ненависть до буржуазії та грошей, рівність людей, прагнення до нового миру. Проте вона пропонує інший шлях: не диктатуру пролетаріату, а диктатуру держави, яка здійснює національну єдність. Таким чином знаходить своє втілення інший великий міф нашого століття. Державну владу не можна розглядати лише як інструментальну функцію боротьби проти більшовизму, хоча і таку функцію держава виконує. Цей міф настільки вкорінюється у свідомості людей, що європейські сліти виявляться безсилими обмежити його руйнівні наслідки.

Більшовизм і фашизм – сильні пристрасті масового прояву – знайшли для свого втілення діячів, таких же, на жаль, виняткових, як самі ці явища: і тут ми бачимо зворотну сторону історії XX століття, коли випадкові обставини долучаються до революційних ідей. Оскільки в цьому теж виявилася риса, спільна для трьох найбільших диктатур епохи: доля кожної з них залежала від волі однієї людини. Захоплена абстрактною історією класів, наша епоха зробила все можливе для затьмарення елементарної істини. Їй так хотілося бачити Леніна проводирем робочого класу, а фашистських диктаторів маріонетками капіталу! Неможливо перерахувати всіх авторів, які з чистим серцем наївної людини або умисно користувалися тим, що англійською називають “double standard” – подвійним стандартом – більш або менш погоджуючись з більшовицькою думкою щодо більшовизму, а про фашистів висловлювалися без жодного зв’язку з тим, що вони говорили про себе. Подібна наукова версія “антифашизму” дозволяла відділяти зерно від половини за допомогою просіювання крізь сітку класової боротьби і знаходити дороговкази необ-

хідності в темряві століття. Шкода тільки, що такий підхід не дозволяє пояснити роль кількох осіб у всій цій трагічній авантюрі. Видалимо з історії Леніна – і не буде Жовтня 1917 року. Заберемо Муссоліні – і повоєнна Італія попливе зовсім іншим курсом. Щодо Гітлера, то він (втім, так само, як і Муссоліні) бере владу багато в чому, завдяки мовчазній згоді правих сил Німеччини; хоча це аж ніяк не применшує його власну жахливу самотійність – адже він вдався до втілення програми *Mein Kampf*, яка належала перу фюрера.

І справді, три вождя захопили владу, поваливши слабкі режими завдяки могутності волі, що неухильно і цілковито була спрямована на підкорення єдиної мети. Те ж саме можна сказати і про четвертого вождя, Сталіна, без якого ми нічого б не знали про “соціалізм в одній, окремо взятій, країні”! А відтак не було б ніякого “сталінізму”! Думаю, що не існувало історичного прецеденту подібної концентрації проявів політичної волі на такому обмеженому просторі і в один і той же час. Кожен з цих діячів, звичайно, використовував для перемоги особливі обставини, але всі вони (і це збігається в чотирьох випадках) перемогли вже розбитих ворогів або принаймні таких, які наполовину погодилися віддати владу. Ленін не так завоював, як підібрав владу. Муссоліні примусив “чорні сорочки” увійти до Риму, який сам відкривав їм обійми. Гітлера привів до влади Гінденбург. Що стосується Сталіна, то його супротивники, яких потрібно було розбити, аби запанувати над країною, заздалегідь погодилися на правила гри, котрі прирікали їх на поразку.

Всі вони, ставши біля керма влади, більш або менш швидко переходять до автократії. І тільки Ленін захопив владу у відповідності до класичної революційної схеми, але всі четверо використали владу для втілення в життя своєї концепції нової людини, яка виникла не під впливом конкретних обставин, а стала витвором їхніх власних божеських ідей. Їхнє прагнення до панування зростає і п'яніє від одержаних перемог. Таким чином, немає сенсу в тому, аби намагатися співвідносити їхні дії з інтересами яких-небудь соціальних прошарків або класів. Після придушення повстання у Кронштадті ленінська “диктатура пролетаріату” не мала нічого спільного з робітничим класом, не кажучи вже про подальші події. І геноцид євреїв також не стояв у програмі великого німецького капіталу.

Немає нічого більш несумісного з марксистським тлумаченням історії, навіть беручи до уваги позитивні приклади пояснень, аніж безпрецедентні диктатури XX століття. Таємниця цих режимів не може висвітлюватися, виходячи з залежності від соціальних інтересів, оскільки все складалось абсолютно протилежним чином – вони були цілковито незалежними щодо означених інтересів – чи то інтереси буржуазії, чи інтереси пролетаріату. За іронією історії історичний матеріалізм отримав найширше поле для впливу саме в тому столітті, коли його здатність щось пояснити була найменшою.

Для того, аби підійти до вирішення такої складної проблеми, як взаємовідносини між комунізмом і фашизмом, найменш хибним шляхом мені видається класичний підхід історика, який включає вивчення ідей, намірів та обставин. Питання може бути розділеним на дві великі частини, які складаються з двох епох: Ленін і Муссоліні, з одного боку. Сталін і Гітлер – з іншого.

Ленін і Муссоліні є вихідцями з однієї політичної родини¹⁷: родини революційного соціалізму. Муссоліні був “дуче” (вождем) революції ще до того, як став “дуче” фашизму: вперше це звання до нього було додано 1912 року, коли він разом з П'єтро Ненні вийшов з в'язниці за свої опозиційні виступи, спрямовані проти війни у Тріполітанії¹⁸. І він цілком заслуговував на це звання. Всю першу половину життя, що передувала Першій світовій війні, він був палким прихильником революційної ідеї в її найрадикальнішій версії. Муссоліні мав по-ленінськи вибуховий характер, так само, як проводир російського пролетаріату, він відчував потяг до насильства, шалену жагу до влади, яку ставив понад усі моральні міркування: йому дуже подобалися розколи: в період найбільшого впливу в італійській соціалістичній партії – між 1912 і 1914 роками, він домігся виключення з її лав поміркованих елементів. Утім, щодо його політичного екстремізму, то він, на відміну від більшовизму, котрий вийшов з російського народництва, живився іншими джерелами і лежав десь недалеко від республіканського Рісорджименто¹⁹ та революційного синдикалізму²⁰. Проте в Європі перед війною 1914 року, Муссоліні став утіленням необланкістської версії марксизму, яка насправді була не такою вже далекою від версії більшовиків.

Навіть його знаменитий перехід у жовтні 1914 року з позиції “проти війни” на позицію “активного й ефективного нейтралітету”²¹ на користь союзників не заперечувала революцію. В італійському контексті цей нейтралітет мав зовсім інший сенс, аніж приєднання французьких чи німецьких соціалістів до воєнної політики своїх урядів. Оскільки вся італійська політика з часів об’єднання країни надихалась ідеєю того, що великий північний сусід, Австро-Угорщина посідає вирішальну роль у вирішенні питань європейської рівноваги і виступає авангардом католицької Європи на Балканах. Територіальні суперечності, які ще залишалися між Римом і Віднем, відступали на другий план. Саме ця консервативна концепція і привела Італію до участі у “Троїстому союзі” разом з центральноєвропейськими державами. Муссоліні ж, навпаки, підхоплює прапор Мадзіні²², виступаючи проти графа Бальбо²³: Італія має повернутися до своєї революційної традиції, яку зрадила боязка буржуазія, і рішуче та сміливо відвоювати ті італійські землі, котрі Австрія ще утримує під своєю владою. “Сміливо” – означає покінчити з пасивністю, ганебним боягузством, які ніколи не були притаманні італійській історії. Особливість неонаціоналізму гатунку Беніто Муссоліні полягає в тому, що він привласнює найбільш революційну частину спадщини Рісорджименто, даючи клятву нарешті здійснити його обітницю.

Маючи характер діяльної людини, Муссоліні не може терпіти бездіяльності Італії саме в той час, коли вся Європа охоплена неспокоєм. Проте і в своїй активній войовничості, яка коштувала Муссоліні членства в соціалістичній партії, він пильно стежить за тим, аби революційна ідея не відділялася від необхідності відновлення нації. Йшлося тут передовсім про те, що війну слід було використати для відродження країни; не заперечуючи її (війну), як це робив Ленін, а, навпаки, найактивніше втручаючись у воєнні події, як її учасникам. Обидва ці вожді сходяться на відмові від пацифізму, однаково зневажаючи буржуазію, і виявляють впевненість, що війна слугуватиме їхній діяльності та цілям. Але тоді як Ленін виявляє прихильність до відродження революції в межах марксизму, Муссоліні робить ставку на вибухову суміш соціалізму з ідеєю нації, яка має замінити пролетаріат у прошенні буржуазного світу. Тогочасна інтелектуальна Італія, так само як майбутній дуче, з презирством ставиться до своїх надто обережних політиків, цих представників

вузької олігархії, яскравим утіленням якої був Джолітті, незрівнянний майстер парламентських маніпуляцій. У політиці інтервенціоналізму така Італія вбачає спосіб раз і назавжди покінчити і з Австрією, і з Джолітті, а відтак за допомогою революції повернути собі Трент і Триєст²⁴, ці італійські “Ельзас і Лотарингію”. Войовничість золотими літерами вписана в італійську культуру як поновлення сміливих дій 1848 року та Рісорджименто. Отже, вступ Італії у війну в березні 1915 року був справжньою антиджоліттівською революцією і позначив входження широких народних мас до вирішення питань національної політики. Італійський приклад найяскравіше показує істориків, якою мірою Перша світова війна могла збігатись у свідомості народів з демократичними і водночас національними сподіваннями на відродження своїх країн.

Війна повинна була бути короткою, натомість вона тривала дуже довго. Вона мала стати переможною, але такою вона була тільки наполовину й аж ніяк не могла примусити забути розгром під Капоретто 1917 року. Коли вона закінчується, то італійці змогли задовольнити далеко не всі територіальні вимоги: Джолітті та його прибічники так і не були відсторонені від влади. Але війна настільки глибоко персюрала національне життя, що багато в чому зберегла у недоторканості не зовсім чіткі сподівання інтервенціоністів 1914–1915 років. Держава виявилася слабкою, як ніколи: д’Аннунціо зі своїми солдатами захопив у вересні 1919 року Фіуме і відмовлявся звідти вийти. Центристська олігархія нотаблів, що доти панувала на італійській арені, почувалася не у своїй тарілці: дві найбільші масові партії тієї пори – соціалістична та новостворена “народна партія” дона Стурцо, яка реінтегрувала католиків до італійської політики, вийшли з-під її контролю. До того ж перша з цих партій сама не може впоратися з революційними страйками, що стихійно виникають 1920 року, коли страйкарі, надихаючись радянським прикладом, займають заводи. На селі, трохи пізніше, впродовж зими 1920–1921 років, багата долина річки По стає театром жорстоких сутичок між найманцями та власниками землі. І останній штрих до цієї картини: критична економічна та фінансова ситуація, в якій на той час перебуває Італія, повинна надто дорого розраховуватися за війну. Саме виходячи з такої ситуації, Муссоліні і відповідає на питання, поставлені ще у 1914–1915 роках, про необхідність італійської революції. Переглянувши

всі складові елементи, отримуємо, безумовно, не найгірше визначення фашизму.

Італійський фашизм значно більше, ніж будь-який диктаторський режим тих років, був найбезпосереднішим породженням війни. Породженням війни був також і більшовизм, однак Ленін захопив владу, виступаючи проти війни, а не приборкавши бойового коня войовничості. Таким же дитям війни був і націонал-соціалізм, проте Гітлер вважався блудним сином поразки, і перш за все – поразки від Веймарської Республіки, і лише потім отримав перемогу. Муссоліні, виходячи з лівого, екстремістського, крила соціалістичного руху, розпочав свій похід за владою 1914 року, підштовхуючи Італію до участі у конфлікті тоді, коли вона могла його уникнути. Всі його інструменти політичної боротьби пов'язувалися з війною і були ним збережені навіть тоді, коли війна завершилася. Ще до перетворення на доктрину, фашизм стає партією військового характеру, що дублювався армійськими організаціями. “Ардіті”, ударні формування італійського війська, носії справжнього воєнного аристократичного духу, заклали основу створення перших “фацій” навесні 1919 року. Та й що було робити цим шанувальникам ризику, естетам героїчної смерті, які до того ж перебували під загрозою демобілізації? Їхнім першим “цивільним” подвигом був погром, вчинений у редакції соціалістичної газети “Аванті” в Мілані 15 квітня 1919 року²⁵. Фашистська політика є простою як сама війна. Вона поширює категорію ворога на своїх співвітчизників.

З огляду на це, вона дещо пояснює в характері тих пристрас-тей, які викликає фашизм, і в особливостях ідеологічної системи, яку він конструє. Цю політику не можна назвати суто націоналістичною. Інакше Муссоліні (принаймні його література) нічим не відрізнявся б від д'Аннунціо та його легіонерів з Фіуме. Італійський фашизм виступає як ширший рух і демонструє глибший гнів: гнів буржуа та дрібних власників; з часів національного возз'єднання вони були геть витіснені з арени політичної боротьби й ось тепер, нарешті, вимагають свого місця²⁶. Ці люди інтегрувалися до національного життя саме війною. Захоплені повоєнною кризою, вони не любили соціалізму і боялися радянської пошесті та її руйнівного впливу. Але при всьому тому їм також ненависна парламентська олігархія власної країни, яка так довго утримує владу і водночас

не може ні рішучо долучитися до війни, ні отримати для Італії миру, гідного жертв, принесених на вівтар конфлікту її вояками. Пишаючись військовим героїзмом, вони вносять до політики засоби війни, а більш за все шанують і намагаються зберегти окопне братерство та жорстокість.

Отже, братерство: однією з найважливіших тем інтервенціонізму 1914–1915 років була тема відкриття народу. Фашисти, які перемішались у траншеях з пролетаріатом і селянством Італії, хочуть залучити до боротьби за владу широкі народні маси. Тепер про жорстокість: викриття буржуазної законності було загальним місцем соціалізму та революційного синдикалізму, перш ніж стати лейтмотивом фашизму Муссоліні. Сила вище права. Муссоліні достатньо було зберегти вірність своєму минулому, аби впевнено почуватись у новій ролі. У соціалістичному русі передвоєнних років Ленін і Муссоліні були носіями однакової ненависті до реформістів, цих боязких посіпак буржуазії. Обидва категорично відділяли завдання пролетаріату від буржуазної демократії. А починаючи з 1914 року, їхні шляхи розходяться: Ленін закликав перетворити світову війну на війну класів; а Муссоліні вирішив штовхнути Італію у зовнішній конфлікт, аби зібрати врожай у своїй країні. Тактичні лінії цих двох діячів 1914 року не накладалися, втім, це не завадило обома скористатися війною у двох планах: технічному і моральному. У технічному плані вони будували свою політику відповідно до вимог нової епохи, яка розпочалася разом з війною. Вони зверталися до вчорашніх фронтовиків, які за роки війни вже звикли до методів простої та масованої пропаганди. До дідька всі прийоми парламентської словесності та наукові аргументи! За мирних умов поєднати суспільство окремих індивідів єдиною волею, єдиними емоціями – ось секрет нової демократичної політики. Муссоліні надихається творами Лебона²⁷, якого він читав і перечитував, і водночас він наслідує Леніна, яким захоплюється, хоча і бореться проти нього.

Однак подібна хімія дорого коштує – за неї слід платити розумом і мораллю. Політичний дискурс втрачає будь-які критерії, все тут спрямоване на досягнення миттєвого ефекту. Він перетворюється на суцільну демагогію, тобто має на меті лише користь того, хто говорить, не пов'язуючись жодним чином ані з елементарною моральністю, ні з дійсними фактами. Таємниці “принца” полягають у його показній популярності. Він

займається спрощенням проблем у найгіршому розумінні цього словосполучення. Він розчиняє їх у півтімні загальної брехні, тому й він перестає бути “принцом” і перетворюється на сучасного диктатора, який розділяє почуття та ідеї, які сам же і проголошує у демагогічному захваті. Від діяча макіавеллівського гатунку він зберігає лише палке бажання захопити й утримати владу за будь-яку ціну і у будь-який спосіб, використовуючи для цього мистецтво політики. Проте це мистецтво також вироджується. Тепер воно звузилося до вміння маніпулювати масами за допомогою слів і дій, які звертаються до їхніх головних пристрастей. А оскільки роль вождя передбачає його ото-тоження з тим, про що він говорить, він вносить до політичної боротьби таке афектоване насильство, таку брутальність і вседозволеність прийомів, якої досі ще не бачила історія.

Вторгнення натовпу на політичну арену Європи має такі безпрецедентні риси, про які вели запеклі дискусії мислителі попереднього століття: вони передбачали настання пори нової політичної цивілізації, де крихітні механізми конституційних режимів будуть замінені примітивними формами народної співучасті у владі, а парламентське представництво – його ототоженням з вождем. Перш ніж отримати вплив анти-комуністичного руху та режиму, фашизм був продуктом тих самих політичних пристрастей, які викликав до життя комунізм у не менш крайніх формах: і першою з цих пристрастей була ненависть до буржуазного парламентаризму.

Сьогодні важко уявити, наскільки особа тогочасного депутата викликала до себе ненависть – у ньому вбачали концентроване відображення всієї брехливості буржуазної політики: символ олігархії під маскою демократа, символ панування під виглядом закону, символ корупції, прихований під красивими словами про утвердження республіканських чеснот. Депутат – пряма протилежність того, чим він мав би бути: він взагалі більше не є представником народу, він є людиною, з чимусь допомогою гроші, цей універсальний володар світу, підкорюють собі волю народу. Він є політичною личиною плутократії. Малюючи для себе саме такий образ депутата, і крайні праві, і крайні ліві, починаючи вже з XIX століття, доводили до вищої точки критику ідеї “представництва народу”, невід’ємну від сучасної демократії. Після Першої світової війни така критика розпочинається з новою силою, оскільки пов’язується з ненавистю вчорашніх вояків, яких

парламентарі кинули до кривавої бійни, проголосувавши за війну, але залишили напризволяще. Навіть маючи цілком конституційну форму, Установчі збори були безжально розігнані у січні 1918 року, тим більше, що Ленін спирався на французький прецедент XVIII століття: диктатура пролетаріату, зумовлена історичною необхідністю, втілена в життя партією більшовиків, не зобов'язана була рахуватися з випадковістю голосування та непевністю парламентаризму. Щодо Муссоліні, то йому достатньо буде продемонструвати свою любов до військових чеснот і тиск його прибічників на Італію, аби депутати підкорилися волі дуче.

Але в обох випадках разом з політичною абстракцією народного представництва, разом з юридичною абстракцією законності звичайним чином вмирає також сама ідея конституційної держави. Влада партії та її вождя заступила владу обраних громадянами представників і ознаменувала кінець легітимності та демократичної законності. З одного боку, місце влади відтепер виявляється постійно зайнятим в ім'я суттєвого ототожнення влади з класом, обраним самою історією, або в ім'я національної спільноти, яка є вищою за всі інші – це ототожнення онтологічного порядку, з яким не може порівнятися і втрачає будь-який сенс політичне суперництво через вибори та голосування. З іншого боку, партія чи людина або і партія, і людина разом, які взяли владу до своїх рук, відтепер не зустрічають жодних перешкод у вигляді законів. Вони підмінюють собою ці закони, вони стоять вище будь-яких законів і чинять беззаконня власної волі. Для них історія не є носієм конституційного права стосунків між державою та громадянами: вона складається зі звичайного розподілу сил у протистоянні класів і народів. А от революція для них виступає найбільш постійною та найбільш природною категорією.

Презирливе ставлення до закону як до формального прикриття панування буржуазії, апологія сили, як пологової санітарки історії: ці теми непокоїли політичну думку Заходу задовго до початку XX століття, а їхній вплив став особливо відчутним – як серед правих, так і серед лівих кіл – у десятиріччя, що передували розв'язанню війни 1914 року. В цьому сенсі одним з цікавіших авторів епохи залишається Жорж Сорель, який наполегливо критикував і викривав буржуазний парламентаризм з його сміховинним боягузством і водночас з його вірою у насилля як рушійну силу сучасного світу, що і було найбільшою

і найприхованішою правдою часу. Цей цікавий автор чомусь постійно перебував під підозрою: він рухається десь між революційним синдикалізмом та “Аксьйон франсез”, виявляючи себе антисемітом і одночасно прихильником і Леніна, і Муссоліні²⁸ – хоча, ймовірно, саме це мало б привернути до нього подвійну увагу. Проте мене цікавить тут не лише те, що його роботи можна розглядати своєрідним передвістям. Його тексти зайвий раз свідчать про те, яка прірва існує між теорією і практикою. А ще між інтелектуалами і реальною історією.

Насильство, за Сорелем, невід’ємне від творчої активності. Осяяне величною ідеєю, загальним страйком, воно має розірвати завісу брехні, яка знову закриває суспільство, і повернути індивідам сенс колективного існування та моральну гідність. Насильство дозволяє, як окрім Сореля зазначав Ніцше, віднайти людську велич усупереч універсальній дріб’язковості демократичних часів. Буржуа живе серед лицемірства: класова боротьба дозволяє повернути на політичну арену втрачену громадянську хоробрість, чим має скористатися пролетаріат. Тож класова боротьба надає насильству етичне підґрунтя і перетворює революціонера на справжнього героя. Якщо Сорель, прибічник загального страйку, захоплювався і Леніним, і Муссоліні, то сталося так саме через те, що він розглядав їх як два дивовижні прояви волі, що взяли на себе тягар відповідальності перед своїми народами повести їх до створення нової людини. Бідний Жорж Сорель! Його самого можна розглядати як диво – учень Прудона, анархіст-індивідуаліст, бере за взірць засновників таких режимів, поряд з якими ненависна буржуазна держава стане утопічною мрією поборників свободи! Він бачить у них тільки те, що в даний момент відповідає його власним пристрастям та ідеям. Ленін є наступником великих царів, таким же революційним, яким був Петро Великий, таким же російським, яким був Микола I²⁹. Муссоліні вважає себе наступником зрадженої республіканської традиції Рісорджименто. Поеднуючи національне відродження з соціалістичною ідеєю, яка знову набуває революційних рис, ці два “проводирі народів”³⁰ силою обертають на руїни буржуазний порядок в ім’я найвищої ідеї спільноти.

А насправді і червоний терор, запроваджений Леніним для втримання влади, і фашистський терор, застосований Муссоліні для її завоювання, не мають нічого спільного з філософською

ідеєю насильства, яку розвивав наш теоретик загального страйку. Більше ніж теорії, обидва диктатори завдячують своєю появою одній і тій же події – війні. Вони стали не стільки продуктами неймовірного переконання, скільки невід’ємною частиною загального повернення до революційних засобів панування через страх.

Війна всюди посіяла призвичаєння до насильства, з одного боку, і водночас до пасивності – з іншого. Вона дала європейським народам найгіршу політичну освіту. Російська революція, навіть часів лютневого етапу, не була винятком з цього правила: навпаки, виявляючи себе як суміш воєнного розгрому, урядової некомпетентності та революційної недієздатності, вона не мала жодних сил для встановлення у країні конституційного порядку. Саме вона першою показала, що повоєнний час ще належить пристрастям і хитрощам війни. Ленін бере владу в жовтні 1917 року не через втілення своїх філософських ідей, а скоріше всупереч їм: саме його непримиренна воля дає йому змогу скористатися ситуацією у неймовірному для марксиста контексті. Муссоліні здобуває перемогу 1922 року не через те, що він є людиною доктрини, а тому, що його супротивники є напрочуд слабкими чи боязкими або і слабкими, і боязкими водночас. Політичний світ повоєнного періоду, який виявляє свої риси через цих двох вождів, освітлювачами якого ці двоє вождів себе проголошують, не дивлячись на суперечності, про що б вони не говорили, не є світом сорелівського насильства. Це світ політичного гангстерства, що спирається на випадкові сприятливі обставини.

Внутрішні політичні баталії перестали підпорядковуватись якійсь сукупності правил, записаних у звичаях і в інституціях, котрі б мали їх регулювати, як це було, скажімо, в Європі XIX століття. Політичні пристрасті ще ніколи не були такими сильними та загальними, як у той момент, коли вони виявилися звільненими від усіляких обмежень цивілізації. Ненависть до грошей, прагнення до рівності або національне приниження віддунюються значно ширше, тим більше, що великі вожді понадміру підливають у вогонь масла. Хоча вони і вираховують свої тактичні маневри, але водночас налаштовують себе в унісон з вивільненими війною пристрастями, які розділяються ними і разом слугують засобом для маніпулювання. У той час, коли

європейська політика повертається до теорій, оскільки і більшовизм, і фашизм – також теорії, вона стає все більш елементарною; перш за все, тому що трансформує ідеї у віру; по-друге, тому що всі засоби для досягнення мети виявляються прийнятними, включаючи брехню й убивство, що переходять у ранг найбільших громадянських чеснот. Співвітчизники вбивають так само, як убивають на війні найзапеклішого ворога. Для цього достатньо, щоб він належав до іншого класу або до протилежної партії. Викриття “формальної” брехні законності веде до фактичного впровадження законності беззаконня та влади терору. Той, хто отримує владу, привласнює право визначати супротивника, який підлягає знищенню.

Таким чином, і в російському більшовизмі, і в італійському фашизмі ми бачимо дворівневу політичну систему, де співіснують філософія історії і політична практика, до того ж перша складається з шляхетних ідей і намірів, а друга – з квапливих дій і насильства. Першу з них можна назвати поезією, другу – прозою життя. Фашизм утратив свою поезію під час Другої світової війни, тоді як більшовизм саме завдяки цій війні отримав можливість вирівняти свою прозу. Втім, історик, який прагне зрозуміти Європу тих років, не повинен забувати, що фашизм Муссоліні був для мільйонів людей і віснням, і сподіванням. Він не мав великих інтелектуальних предків, проте і йому кортіло покінчити з буржуазією в ім'я створення нової людини, і йому вдалося зібрати під свої прапори значну частину діячів інтелектуального авангарду – футуристів, тих, хто виявляв ностальгію за героїчним рухом Рісорджименто: Марінетті, Унгаретті, Джентіле і навіть Кроче, хоча на короткий період³¹.

Пристрасті, що розпалює навколо себе фашистський активіст, зовсім відмінні від тих, до яких закликає більшовизм, проте вони мають однакову природу. Замість пріоритету соціальної рівності на перший план висувається культ батьківщини як утопічної всезагальної єдності, як наново здобутого джерела великих колективних емоцій. Що стосується засобів, передбачених або використаних фашистським рухом, то вони вже мали місце у більшовицькому арсеналі: всі вони добрі, якщо служать обраній справі.

Таким чином, фашизм не стає звичайною реакцією на більшовизм. І він не може бути зведеним до функціональної ролі “буржуазного” інструмента. На комуністичне запитання: “як

покінчити з індивідуалізмом сучасного суспільства, як побудувати істинну людську спільноту, як розчинити приватну людину в людині суспільній?” – він пропонує іншу відповідь, сфабриковану з різнорідних елементів італійського відчаю. Його доктрина не має симфонічної краси марксизму, однак, оскільки вона також адресується масам, суттєвого значення це не має. Необхідно, аби вона дозволяла по черзі вимовляти несумісні речі. “Ленінізм” показав дорогу в даному напрямку: щоб у цьому впевнитися, достатньо відкрити і порівняти маленьку книжечку “Держава і революція”, написану Леніним напередодні Жовтня, з реальною практикою більшовиків, що мала місце кількома місяцями пізніше. Фашизм Муссоліні виявляє ту ж легкість. З одного боку – пропаганда, з іншого – дії. Найкращий спосіб утвердити свої ідеї – захопити владу силою, аби розпочати нову сторінку в історії людства.

Справжня новітність італійського фашизму полягає не в тому, що він мобілізував народні маси під гаслами антикомунізму: до нього це вдавалося зробити соціал-демократам у Німеччині і християнсько-демократичній партії в Італії. Його новітність у тому, що він зумів винайти “праву революцію”. Бо тогочасний фашизм, як це показує Ренцо де Феліче³², з повним правом можна назвати революційним рухом, оскільки він мав амбітність, ідеологію і практику. Навіть після того, як Муссоліні прийде до влади ціною тактичного компромісу з колами традиційної італійської еліти, навіть після того, як впроваджений ним режим зрадить рухові, проводирем якого він був сам, дуче залишатиметься диктатором, що уникає контролю панівних класів і законів. Тому фашистський режим ідеологічно продовжує пов’язуватися з фашистським рухом³³. Втім, його остаточно і сумна доля залежала від фатального союзу, який Італія уклала 1938 року з нацистською Німеччиною. Підписання його залежало лише від Муссоліні та його однодумців, воно відбулося всупереч і проти всякої “буржуазної” обережності і без жодних консультацій з традиційними елітами Італії.

Отже, немає причин применшувати значення фашизму у класичній, тобто італійській, формі і зводити його до звичайного заперечення комунізму, або вважати проявом контрреволюції. Цей термін ще зберігає свою силу через аналогію з Французькою революцією. Він наперед віддає більшовицькій революції назву,

яку та привласнила так само, як захопила владу: ідеологічний путч, що є нічим іншим як міфом про владу “робітників і селян”. котрий, однак, як ми це вже бачили, все ще має могутній вплив на уяву людей. У дійсності, фашизм – водночас і як рух, і як ідеологія – уникає складностей, характерних для визначення контрреволюційної політики та ідеології в кінці XVIII і впродовж XIX століття. Контрреволюція – невід’ємна від революції, яка її народила. починає їй суперечити і, застосовуючи революційні засоби боротьби, намагається подолати свою запеклу супротивницю. Проте вона не може мати іншої мсти, крім відновлення старого режиму, частиною якого було зло: на цей глухий кут вказував ще Бенжамен Констан 1797 року, а Жозеф де Местр даремно намагався відвести фатальність подібного визначення³⁴. У разі фашизму ми не спостерігаємо нічого подібного. Він не визначається як реакція на революцію, а сам розглядає і бажає бачити себе революцією. Ви скажете, що він протистоїть буржуазним основам 1789 року? Безумовно, проте не більше і не менше, ніж більшовизм. Чи, може, він хоче розбити більшовизм? Так, але зовсім не для повернення до того, що передувало Жовтневій революції. Бо він володіє своєю власною магією майбутнього.

Справді, у фашизмі, як і у більшовизмі, присутня ідея майбутнього, що базується на критиці буржуазного сьогодення. Це вчення має більш склектичну генеалогію порівняно з більшовизмом. Воно спирається на безліч попередників та авторів найрізноманітнішого гатунку, які ненавиділи будь-які прояви буржуазності, як утілення диявола. Фашизм проголошує себе постмарксизмом і аж ніяк не передліберальною доктриною. Це вчення претендує на відновлення єдності народу та нації, всупереч роздрібненості, яку приносять разом з собою гроші. Муссоліні виступає медіумом, у якому поєднуються всі розрізнені елементи європейської культури довоєнної епохи. Для того, аби вони перестали бути дивними та суперечливими, потрібна була війна, яка потопила їх у колективних почуттях. І ось дуче, син італійського революційного соціалізму, пише нову музику. Фашизм народився не лише для того, аби перемогти більшовизм, а ще для того, щоб назавжди покінчити з роздрібненістю буржуазного світу. Обидва рухи – і фашизм, і більшовизм – поєднують спільні наміри та спільне відчуття життєвих негараздів. Для себе вони шукають різні основи, які навіть взаємовиключаються: в одному випадку це –

клас, в іншому – нація. Проте вони бажають визволити суспільство з-під влади одного прокляття і намагаються зробити це за допомогою одних і тих самих засобів.

Фашизм – не тільки дух, не тільки доктрина: це також стратегія і навіть більше, ніж стратегія: це бажання владарувати. Заволодівши державою, аби з її допомогою створити новий народ. Муссоліні, слідом за Леніним, опанувала та сама нав'язлива ідея. Якобінська традиція, таким чином, поширила свій вплив на країну, в якій держава була надзвичайно слабкою, майже безпорадною як за адміністративними можливостями, так і виходячи зі ставлення до її авторитету народу. І це одне з найяскравіших свідчень того, як посилюся у повоєнній Європі вплив революційної політики “французького типу”.

Неповторність італійського політичного театру полягала в тому, що тут було чи не вперше представлено тривимірний спектакль боротьби: на сцену водночас вийшли представники лівого революційного руху, сукупна сила “буржуазних” партій і праві революціонери. Саме в цьому аспекті фашизм може розглядатись як “реакція” на комунізм, і саме в цьому випадку теза Ернста Нольте видається слушною. Однак не слід вважати, що рух дуче відіграв вирішальну роль у поразці того, що у 1919–1920 роках можна було б назвати першим італійським більшовизмом. Він виростав упродовж тривалого періоду робітничих заворушень, залишався непричетним до страйків із зайняттям заводів і не стосувався безславного завершення соціалістичного “максималізму”³⁵. Він не доклав рук до поразки “робітничої” революції, а саме ця поразка відкрила дорогу для його “національної” революції. Починаючи з осені 1920 року, Муссоліні розвиває подвійну стратегію, яка слугуватиме моделлю приходу фашистів до влади: по-перше, вона полягала в тому, щоб тероризувати ліві сили, по-друге, ніби рикошетом, змусити капітулювати монархію та буржуазію. З одного боку, озброєні банди Муссоліні ліквідують бунти сільськогосподарських робітників у долині річки По і влаштовують підпали бірж на всьому півострові. З іншого – дуче плете парламентські інтриги, використовуючи репутацію поміркованого, яку створили йому екстремісти, найкращим чином граючи на слабкості лібералів, затиснутих у лещата між соціалістами та “пополарі”.

До перемоги фашистів молода Італійська Комуністична партія зробила свій суттєвий внесок: з одного боку, тим, що своїми

гаслами оживила привид більшовизму, з іншого – тим, що постійно виступала з закидами до ненависної їй соціалістичної партії. От ми і підійшли до витоків “антифашизму”. Якщо італійська компартія претендує на те, щоб бути першою силою, яка вступила у боротьбу проти Муссоліні, то, виявляючи себе вірною постановам Комінтерну, який був її хрещеним батьком, вона насправді залучає до табору фашистів усіх, хто не належить до неї: до того ж робить це настільки добре, що серед пріоритетів антифашистської боротьби ставить ліквідацію соціалістичної партії³⁶! Своїми надгучними закликами та гаслами комуністи лише звільняли дорогу Муссоліні. Якщо вони ставили питання “фашизм або комунізм”, то при всьому радикалізмі подібної альтернативи – у ній приховується фактична згода на тимчасову перемогу фашизму.

“Похід на Рим” у вересні 1922 року, здається, дає підстави для підтвердження тези Комінтерну, оскільки ця мілітаризована буфонада призвела до зречення короля і до поразки ліберальних партій, що злякались озброєних банд “скаудрісті”, так, ніби обидва табори таємно домовилися про це між собою. На перший погляд, саме буржуазні партії привели Муссоліні до влади. А в дійсності, все відбувалося зовсім інакше. Успіх диктатора готувався в попередні роки, задовго до театралізованого походу на Рим. Його передумовою була не стільки співпраця, скільки необхідність і нездатність супротивної сторони.

Тому фашизм взяв владу ще до того, як фактично її отримав. Якщо Муссоліні був таким сильним восени 1922 року, насправді це означало лише те, що його прибічники панували вже впродовж кількох місяців на більшості території країни. Якщо його влада здавалась авгурам італійської політики настільки неминучою, то сталося це через те, що він зміг навіть громадянську думку про те, що саме йому належить утілити в життя дійсне відновлення держави. Його мілітаризовані банди, що правда, отримують перемоги завдяки силі, а не ідеям. Особисто він зміг дистанціюватися від них і мати вигляд політичного діяча: терор, якщо і може допомогти утримати владу, є недостатнім аргументом для того, аби її взяти. Сила Муссоліні базувалася на підтримці озброєних банд, проте це мало другорядне значення. З іншого боку, його політичні таланти також відіграють другорядну роль. Головним джерелом його надзвичайної могутності є здатність використати настрої напіввиграної, отже

і напівпрограної, війни для створення такого національного руху, який спромігся повернути зовсім в інший бік революційний максималізм 1919–1920 років.

У цьому розумінні італійський фашизм, дійсно, вийшов з комунізму. Для створення Муссоліні недостатньо було самої націоналістичної фрустрації. Потрібен був суттєвий допоміжний фактор антикомунізму, здатного використати зустрічний потік, спрямувавши його до іншої мети, аби вивести фашизм за межі звичайного консерватизму. Фашизм зміг запропонувати правим колам нові підходи до народних мас з поновленими гаслами, він використав пропагандистські секрети більшовизму та його заклики до революції, але тепер уже до іншої революції – що здійснюється в ім'я нації. Енергія, яку він отримав від війни, подвоюється за рахунок тієї сили, що залишилася після розгрому лівого червоного максималізму, залишки якого і стали для нього коліскою.

У тому ж столітті, тільки пізніше, коли Муссоліні буде розбито, і навіть більше того, коли він втратить честь через його дружбу з Гітлером, переможці-комуністи ретроспективно затвердять своє тлумачення подій недалекого минулого, і тоді вже ніхто не зможе пригадати, що фашизм був не просто терористичною формою панування буржуазії, а чимось іншим: народним сподіванням на краще майбутнє. Тріумфуватиме думка, що бути антикомуністом – означає бути іграшкою в руках великого капіталу, ніби антикомуністичні почуття можуть жититися лише меркантильними інтересами або брехнею і вести тільки до диктатури. Або, так ніби буржуазний егоїзм не міг, за визначенням, суміститися з кращими намірами, такими, як демократія. Комуністичне тлумачення фашизму, яке домінувало впродовж останніх п'ятидесяти років, приховувало дійсну природу цього феномену, а також його незалежність – чи то у ставленні до буржуазного світу, чи то у складному конфлікті з більшовизмом.

Втім, італійський приклад, який був першим, є найзрозумілішим. У жовтні 1922 року італійський політичний “істеблішмент” мав дві підстави для того, аби вдатися до “експерименту” Муссоліні. По-перше, фашистський рух мобілізує громадську думку та захоплює все більші території. По-друге, дуче у своїх промовах почав відхилятися вправо, підтримуючи сподівання тих, хто вважав його здатним вписатися до існуючої системи. Мудрий старійшина італійської політики Джолітті, розуміючи слабкість італійської ліберальної держави, розраховував

використати Муссоліні, аби загнати в кут соціалістів та “пополарі” і продовжувати правити так, “як раніше”. Цей епізод нагадує те, що буде відбуватися з Гітлером через десять років. А в результаті в дурнях залишився саме Джолітті, а не Муссоліні. Оскільки фашистський вождь, який заволодів владою за допомогою суміші тиску та брехні, опинився біля керма держави не для того, щоб зміцнити лад, що існував до нього, а для того, аби знищити його. Він був далеким від інтегрування у парламентські партії, а сам підпорядкував їх власним інтересам: насильство фашистських загонів, яке вони чинили проти комуністів і проти лівих соціалістів, стає відтепер абсолютно легальним. Озброєні спеціально розробленим виборчим законом, що надавав партії-переможниці дві третини місць у палаті депутатів, фашисти вже з квітня 1924 року стають повновладними господарями Італії. Криза, викликана вбивством Матсотті, лише ненадовго затримала процес фашизації, який завершився тим, що парламент був замінений фашистською Великою Радою.

Таким чином, урядова інтронізація Муссоліні обдурила всі сподівання Джолітті, ліберальних і демократично-християнських політиків³⁷. Вони вірили, що їм вдасться приборкати революціонера, котрий, як їм здавалося, був готовий стати маріонеткою в їхніх руках. А той, заледве отримавши владу, починає втілювати у життя свою революційну ідею, якщо тільки такий прикметник підходить для встановлення абсолютного панування держави, яка цілковито охоплює все суспільство. Насправді ж те, чого не зміг збагнути Джолітті, було незрозумілим і комуністам: новітність задуму полягала в тому, що він не був схожим на все те, що передувало йому в історії – він залишався однаково незбагненим і загадковим як для лібералів, так і для марксистів. Оскільки ліберали, так само як марксисты, будують свої міркування, базуючись на людині політичної економії, головній дійовій особі сучасного суспільства. Перші не могли собі уявити, що політик-антикомуніст, яким би демагогічним він не був, не підєврешті-решт на компроміс з представницькою системою і не поверне панівним класам їхньої керівної ролі. Другі у своєму засліпленні свято вірили у роль надбудови: якщо Муссоліні прийшов до влади за допомогою буржуазних політиків, значить, його завдання полягає в боротьбі проти революційної загрози, а сам він виступає не чим іншим, як маріонеткою капіталу. Ніхто

серйозно не сприймав фашистської критики політичної економії, що базувалася на культурі політичної волі: однак саме таку критику Муссоліні почав втілювати в життя, починаючи з 1922 року.

Бо таємниця італійського фашизму, як це добре побачив де Феліче, полягала не в тому, що світ грошей підштовхнув його до влади, і не в тому, що ліберальні політики в якийсь момент проклали йому дорогу³⁸. Немає нічого легшого для розуміння, ніж оте буржуазне боягузтво. А воно абсолютно нічого не дає для пояснення двох надзвичайно важливих факторів фашистської диктатури. Передовсім силу впливу її ідеологічної проповіді на народні маси, що і дозволило їй насамкінець претендувати на правління країною. Потім, і ще більше, його політичну самостійність: дивує не те, що фашизм не пішов на компроміс з буржуазією, а його незалежність щодо неї. Муссоліні залишається вірним своїй волі ліквідувати буржуазні партії і встановити абсолютну владу над абсолютною державою заради того, щоб втілити у життя власну ідею нації та суспільства. Це вдалося зробити лише частково, і держава Муссоліні ніколи не буде такою ж “тоталітарною”, як Німеччина Гітлера чи Радянський Союз Сталіна, хоча слово “тоталітарний” було винайдено саме в Італії³⁹. А з того, що громадянське суспільство зуміло зберегти там часткову незалежність, не впливає, що влада хоча б трохи могла бути розділеною. Муссоліні став єдиним і повновладним (втім, і популярним також) господарем, починаючи з 1925–1928 років: у політичному плані, король, буржуазія, всі традиційні рамки минулої влади королівства були позбавлені можливості приймати рішення.

Антикомунізм може мало пояснити в особливих обставинах приходу Муссоліні до влади, оскільки “комуністична” небезпека вже довгий час – відтоді, як диктатор став головою уряду – не становила загрози. Так само антикомунізм не дозволяє збагнути, чому правлячі класи були через кілька років відсторонені від влади, а всі їхні сподівання на компроміс з Муссоліні виявилися марними. Аби зрозуміти це, необхідно перекласти всю відповідальність за фашизм на плечі буржуазії і розглянути цей рух в іншому вимірі – у вимірі політичної революції. Якщо більшовизм є загальним тлом, на якому виникає фашизм, то це відбувається не тому, що він сприяє зближенню між фашистськими та буржуазними політиками, оскільки ця риса диктується обставинами і є тимчасовою – вона нічого не пояснює

ні про тривалість фашизму, ні про його популярність. Більшовизм приніс з собою дещо інше – це стосується, перш за все, сфери маніпулювання й інструментарію: він підняв політику на новий щабель, розкрив нові території уяві, дозволив глибоко вкоренитися революційній пристрасті. У цьому ж просторі фашизм заявив про себе як реальність симетрична та зворотна щодо більшовизму. А якби фашизм був лише засобом стримати та знищити більшовизм, він не залишив би в нашому столітті настільки яскравого та похмурого сліду. Так само, як Ленін розташував революцію в центрі європейського лівого руху, Муссоліні провів аналогічну операцію з правим рухом, подарувавши йому шляхи зближення з народом. Звідси між двома режимами виникає небачений антагонізм, який стає тим більшим, що живиться однією вірою у перетворення світу за допомогою активних дій. Обидві системи ділять людей і країни тільки на прибічників і супротивників, на праведників і негідників. Обидва ворожих табори виявляють взаємну ненависть не лише через те, що їх розділяє, а й через те, що їх уподібнює.

Щодо цієї подвійної екзальтації я не знаю переконливішого і водночас сумнішого свідчення, ніж розповідь П'єра Паскаля, про яку вже згадував⁴⁰. Ідеться про візит до Москви Анджело Таска, який 1927 року приїхав з рідної Італії. О цій порі Паскаль є тільки розчарованим свідком російської революції, що стає поліцейською деспотією. Щодо Таска, то ще до війни 1914 року він був діячем італійської соціалістичної партії, потім став одним з діячів III Інтернаціоналу, і цей період ще був для нього сповсним віри. Паскаль пише про нього так: "Це був один з тих полум'яних італійців, які симпатичні своєю ширістю, але мають так мало критичного духу. Таска ділиться з нами деякими спогадами про Муссоліні, чийм учнем і навіть помічником він став у передвоєнний період... Щодо італійського сьогодення він наївно наводить велику кількість фактів, над якими мені хочеться реготати, настільки вони нагадують московський режим: газети систематично друкують брехню, населення забуло, що таке правда, а уряд починає вірити власній брехні. У в'язницях заборонено читати всі газети, крім "Пополо д'Італія"⁴¹. У війську дають фашистське виховання. У недавній промові Муссоліні сказав, що населення поділяється на три частини: фашистів, філофашистів і нефашистів (тобто безпартійних)"⁴²...

Отже, обіцянки, проголошені революцією, були різними в російському та італійському таборах, а вже після кількох років існування обидва режими можна порівнювати; та що там говорити – вони стають майже ідентичними... Одні розстріляли буржуїв, інші порозбивали голови робітникам, проте як одні, так і інші створили панування єдиної партії і велику брехню про її єдність з народом. Описуючи фашизм Муссоліні, Таска ще не відає, що він описує також і політичний театр Москви. І навіть її політичний словник. Паскаль не може йому цього сказати, оскільки вже має власний досвід самозасліплення і знає ціну мовчання. Ця московська зустріч 1927 року вже тоді містила нерозкрити таємницю століття.

* * *

Однак перемога Муссоліні є лише прелюдією. Через десять років після "походу на Рим", драма розгортається вже на ширшій сцені, і ставки в цій грі – куди більш високі. Тоді, коли Сталін остаточно стверджує свою владу, Гітлер накладає руку на Німеччину. До книги взаємин між комунізмом і фашизмом двоє найстрашніших монстрів століття додають новий фундаментальний розділ.

Для того, щоб зрозуміти це, можна почати з констатації, яка вже стала класичною: сталінізований більшовизм і націонал-соціалізм представляють два зразки тоталітарних режимів ХХ століття. Їх не тільки слід порівнювати, вони обидва певною мірою вводять до обігу політичну категорію, про яку вперше так сміливо написала Ханна Арендт. Відчуваю, що це узгодження не може бути універсальним, однак і не бачу більш дієвого концепту для визначення режимів, де атомізоване суспільство, що складається з індивідів, яких систематично позбавляють політичних зв'язків, підпорядковується "тотальній" владі однієї ідеологічної партії та її вождя. З цієї типологічної подібності двох режимів не випливає, що вони виявляються ідентичними і в усіх інших відношеннях або що ця подібність залишалася незмінною впродовж усієї історії їхнього існування. Гітлерівська Німеччина і Росія Сталіна – це різні світи. Нацистська Німеччина 1937 року була менш тоталітарною, ніж Німеччина 1942 року, тоді як сталінський терор найстрашнішим чином виявлявся саме до та після війни, хоча не припинявся і в її роки. Тим не менш, обидва режими разом, і це стосується тільки їх, залишили довершений

приклад зруйнування громадянського порядку та повного підпорядкування індивіда ідеології та терору партії-держави. У двох цих випадках, і ніде більше, міфологія єдиного народу під проводом партії-держави та її вождя привела до мільйонів жертв і цілковитої руйнації в історії обох народів. Гітлер і Сталін досягли таких вершин зла, що їхня таємниця не вкладається в доступні істориків мірила причинності. Жодна конфігурація причин і наслідків не виявляється достатньою, аби описати катастрофи подібного масштабу. Принаймні ми можемо окреслити тільки те, що можна збагнути розумом.

Дійсно, подібність цих двох режимів, розглянутих під "тоталітарним" кутом, заперечує вдавану простоту контрасту за ідеологічним виміром. Нацистська Німеччина належить до родини фашистських режимів, а сталінська Росія – до більшовицької традиції. Гітлер наслідував Муссоліні, тоді як Сталін ішов за Леніном. Така класифікація базується на історії ідей або на історії намірів, оскільки розрізняє два революційних напрямки, перший з яких має своєю основою окреме – націю або расу; другий – універсальне – переконуючи, що визволення пролетаріату передує звільненню всього людства. Це класичне зіставлення – пункт за пунктом – двох ідеологій не заважає кожній з них створити закриті системи іманентного тлумачення історії. При цьому кожна система отримує від подібного тлумачення щось на зразок власного шляху спасіння від нещастя і буржуазного сгоїзму. Але, якщо спорідненість фашизму та більшовизму стала загадкою їхнього таємного союзу, то антагонізм між ними виявлявся у відкритих зіткненнях. Друга Світова війна спочатку продемонструвала їхній союз, а потім стала театром їхнього двобою, який насамкінець і виявив її істинний сенс.

Втім, "антифашизм" дає лише полемічну версію історії останнього століття. Він забороняє будь-які порівняння між комуністичним і фашистським режимами з точки зору ліберальної демократії. Якщо бути більш точним, він намагається водночас заборонити як порівняння між Гітлером і Сталіном, так і відмінність між Гітлером і Муссоліні. Бо, з одного боку, гітлеризм і сталінізм є єдиними дійсно "оруселівськими" режимами минулого століття, а з іншого – італійський фашизм не належить у цьому сенсі до тієї ж категорії, що і нацизм: він не має тієї "тоталітарної" здатності, він не руйнує державу, а керує нею; нарешті він не привів країну до такої жахливої національної

катастрофи⁴³, як це було в Німеччині. Втім, можна поставити запитання, чи не стосуються відмінності між ними також сфери ідей і намірів: бо, якщо Муссоліні та Гітлер можуть принаймні частково робити посилання на ті ж ідеї, все ж таки Гітлер зробив слово “раса” наріжним каменем свого кредо, тоді як Муссоліні по суті не був расистом⁴⁴. Навіть після того, як він надто пізно приєднався до гітлерівського расизму, антисемітські переслідування в Італії не йшли в жодне порівняння ні за масштабами, ні за своєю природою зі злочинами Гітлера.

І навпаки, що стосується ідей, навіть фашистсько-комуністичне протиставлення є не таким уже ясним, як про це часто думають; аби впевнитись у цьому, достатньо уважніше придивитися до формулювання цих ідей обома режимами. Ленін і Муссоліні походять від однієї традиції – традиції революційного соціалізму: суперечність між ними, що базується на протиставленні клас-нація і веде початок від політичних дискусій кінця XIX століття, не виглядає такою вже разючою, оскільки і сам Муссоліні так до кінця і не відмовився від претензій італійського фашизму на універсальність⁴⁵. Тільки Гітлер цинічно проголошував культ приватного в ім'я вищої раси. Щодо більшовизму, то перемога прибічників “побудови соціалізму в одній, окремо взятій, країні” надає рухові національної, щоб не сказати “націоналістичної”, орієнтації, живим утіленням якої став Сталін, і впродовж багатьох років стверджує: визволення міжнародного пролетаріату має своєю передумовою перемогу Росії. Радянський Союз не залишає універсалістських амбіцій, а інструменти для їхнього остаточного втілення, засоби, якими користується СРСР, набувають самостійного значення. Приблизно те ж саме говорять ті, хто ідеалізує італійський фашизм.

З усіх цих причин історія взаємин між сталінським комунізмом і націонал-соціалізмом Німеччини заслуговує на особливу увагу, адже вона включає цілий комплекс проблем, пов'язаних з їхнім оточенням, розмірами, співвідношенням сил; не можна не враховувати особливого місця, яке завжди займало німецьке питання у свідомості більшовиків, так само як особливе презирство, яке автор книги “Майн Кампф” посилено демонстрував щодо Росії зокрема та слов'янських народів взагалі. Розташувавшись на протилежних полюсах європейського ідеологічного пейзажу, Сталін і Гітлер мають однакові жажливі пристрасті і поєднані присутністю одного і того ж супротивника.

Я не намагатимуся намалювати тут їхні портрети на повний зріст, оскільки це давно вже зробив видатний англійський історик, створивши паралельний життєпис цих діячів, немов Плутарх, зачарований вслихчю зла: в цих двох біографіях концентруються всі страхиття нашого століття⁴⁶.

Ця історія має свою передісторію: як ми вже бачили, в Німеччині більшовики весь час шукали продовжувачів своєї справи, але тут на них чекали тільки поразки. Вони сподівались отримати там гарантії продовження пролетарської революції в Європі, а натомість знаходили лише спростування своїх ідеологічних і практичних розрахунків. Гасла про "поразку свого уряду", до якої долучилися зречення царя та неспокій в армії, привела більшовиків до влади. А в Німеччині цей рецепт просто не спрацював. Військова поразка теж перевернула тут весь колишній лад, проте зовсім не підбурила народ до початку комуністичної революції: навіть навпаки, більшовицький прецедент мобілізував проти цієї революції рештки війська та більшу частину робітничого класу, що залишалася вірною соціал-демократичному прапору. Поразка "революції" 1919 року добре це показала: тій Рад поєднала проти неї офіцерів і соціал-демократів. Ці запеклі вороги, що мали абсолютно різні уявлення про національне майбутнє, згуртувалися перед загрозою більшовицької революції. Саме вони, виступивши проти більшовизму, стали господарями майбутнього Німеччини.

Росія радше розпалася, ніж, власне кажучи, зазнала поразки. У Німеччині обставини склалися зовсім інакше: вона була переможена, але не розпалася. Після програної війни національні почуття не занепали, а, навпаки, посилились: у цьому і полягає секрет поразки більшовиків у Німеччині. Це було настільки очевидним, що після 1919 року Ленін і Комінтерн урахували цей момент у своїй стратегії і спробували перенести акцент на принижені почуття німців, аби використати їх проти переможного французького імперіалізму. А замість того, щоб більшовизувати німецький націоналізм, ця стратегія допомогла ствердитись ідеї національного соціалізму, яка була водночас ворожою і Москві, і Парижу. Коли спеціальний посланець Комінтерну в Німеччині, Радек, вітав героїзм молодого нациста Шлагетера, розстріляного французами у травні 1923 року за "саботаж"⁴⁷, він не так допомагав справі пролетарської революції, як виявляв додаткову підтримку націоналістичної праїдеї.

Повоєнна Німеччина нагадувала повоєнну Італію, проте німецька ситуація була значно радикальнішою і куди трагічнішою. Крах конституційної держави та напівбуржуазної, напіваристократичної монархії був зумовлений військовою поразкою на полі бою, куди вигнали озброєний народ. Якби Німецька Імперія перемогла у війні, то після воєнних баталій, вона змогла б наштовхнутися на проблему забезпечення робочими місцями численної армії своїх вояків, яким вдалось уникнути загибелі під Верденом і на Сомі, цьому безкрайому морю простого люду, що побратався під час окопного протистояння, займатися пошуком того політичного порядку, який відповідав би страшному тягарю понесених жертв. А переможена Німеччина, що майже зникла в результаті поразки, відтепер була не в змозі навіть аналізувати сенс програної війни, в ній не було такого представника влади, який був би здатен відповісти на це фундаментальне питання. Дійсно, соціал-демократичний уряд, силою обставин ставши наступником кайзера у безладді розгрому, складався з людей, які брали участь в останній війні, не відчуючи до неї ні прихильності, ні ненависті: така серединна позиція, яку можна було б логічно пояснити, відповідала несвідомим або свідомим настроям багатьох вояків, а в умовах поразки – не давала відповіді на найболючіші питання. Тож соціал-демократи не могли застосувати вільсонівського пояснення захисту демократії, оскільки така аргументація належала переможцям. Вони ж, сформувавши уряд переможених, залишалися соціалістами; а соціалізм мав у Німеччині значно глибше коріння, ніж традиції демократії.

Однак "соціалістична" відповідь на питання про сенс війни прийшла з іншого боку – з Росії, де відбулася Жовтнева революція. Аби виступити проти революційної сили, аби врятувати Німеччину від більшовицької пастки, соціал-демократам було недостатньо шукати підтримки у традиційного війська. В цьому їм допомогла не армійська, а протилежна, хоча також революційна сила, що перебувала на правому фланзі політичної боротьби. Ця права сила теж вийшла з війни: до неї належали воєнні або воєнізовані групи, які утворилися після національної катастрофи і були необхідні новоствореній Республіці. У цих формуваннях панував дух, що докорінно відрізнявся від духу старої армії, він був заснований на окопному та бойовому братерстві: тут панувала рівність, тоді як у старому

війську передовсім головну роль відігравала ієрархія, тут відчувався колективізм, тоді як стара армія була кастовою, тут, перш за все, цінувалася незалежність, тоді як у традиціях старого війська треба було беззастеречно коритися начальникам. Ці групи з презирством ставляться до закону, якщо його виробив Парламент; вони ненавидять політику, якщо вона здійснюється представниками народу: такі почуття могли б наблизити їх до більшовиків, якби німецьких правих не розділяли з більшовиками ріки крові, пролитої на полях війни.

Фактично, вони, так само як і більшовики, палко вірили в силу революційних рішень. Проте вони радше готові були застосувати такі рішення в ім'я національної ідеї, а не заради того, щоб зробити з неї знаряддя повалення суспільного ладу. Ось чому серед пріоритетів їхньої ненависті головне місце займали саме більшовики: адже вони, на відміну від соціалістів, з усією притаманною їм революційною енергією висували своє тлумачення війни, і це тлумачення, стаючи ще небезпечнішим через свою революційність, прямо вело до заперечення Німеччини. Саме проти більшовиків члени численних воєнізованих угруповань і націоналістичних організацій висували свої звинувачення в тому, що Німеччина програла війну в результаті зради. А водночас вони були переконані, що Німеччина врешті-решт все ж таки переможе своїх внутрішніх ворогів і отримає довгоочікувану перемогу. У той час, коли революційна ідея приходить на допомогу німецькому консерватизму, аби долучити до нього новітні пристрасті, легенда про зрадницький удар ножа в спину допомагає створенню образу ворога.

За своєю суттю, війна радикалізувала ідею особливої місії Німеччини в історії, і навіть поразка не могла її загасити. Навпаки, вона надала їй нового імпульсу, який водночас зумовлювався, з одного боку, національним нещастям, а з іншого – більшовицькою загрозою. До цього нового двобою “Культури” та “Цивілізації”, соціалістам нічого було додати, їх духовна та політична слабкість стала однією з найбільших драм епохи. Як демократи, найважливіша підтримка Веймарської республіки, вони – разом з Католицьким центром – втілюють західний шлях Німеччини, що веде до “Цивілізації”; проте така доля Німеччини постійно суперечить національній традиції, все більше збігаючись зі світоглядом переможців. Як соціалісти, вони належать до тієї ж галузки, що і російські більшовики, і хоча

наражаються на постійні напади та удари з їхнього боку, відповідають на них неохоче, спроквола, завжди відчуваючи докори сумління та переймаючись цим розколом у власних лавах. Вони є надто палкими марксистами, аби перебирати на себе роль буржуа; вони є надто поміркованими буржуа, аби зберігати цілковиту вірність марксизму: тож вони стають ненависними та осоружними як для більшовиків, так і для правих революціонерів. Так що навіть їхня перемога у 1919–1923 роках і над більшовиками, і над націоналістами не додасть їхній Республіці ніякої легітимності.

Саме в такому контексті стає зрозумілою сукупність ідей, які поширював Гітлер. Упродовж усіх повоєнних років Гітлер маринувався у насиченому розчині націоналістичних і революційних організацій, в ім'я створення маленької Німецької робітничої націонал-соціалістичної партії, вождем якої він і став. На відміну від Муссоліні, він не мав ніякого політичного минулого. На відміну від Сталіна, він не був спадкоємцем якоїсь партії чи системи. У попередньому житті Гітлера не існувало нічого такого, що відрізняло б його від усіх: він жив у той самий час – довоєнний і воєнний; він, так само як усі, пройшов через війну, що могло б стати ідеальним підґрунтям для анонімності. Та й у повоєнний період ця людина відрізнялася від решти хіба що надмірними проявами колективних пристрастей: ніхто, так як він, не зневажав зрадників і “злочинців жовтня” чи тих, хто підписав Версальську угоду. Ці загальні риси виявляються в ньому настільки яскраво, що історик, який намагався б звинуватити настільки пересічну людину у таких нечуваних злочинах, котрими позначилось її панування, міг би навіть спробувати підкреслити другорядну та несуттєву роль подібного діяча: Гітлер тоді, завдяки випадковості обставин, став би втіленням абстрактної та страшної фатальності агонізуючого капіталізму, що відрізнявся куди більшою жорстокістю. Як побачимо, є багато причин, з огляду на які подібне безглузде тлумачення виступає реальною інтерпретацією. Проте одна з причин, дійсно, могла б пояснити нерозгадану таємницю цієї людини, що додала до характеру своїх дій рис справжнього стихійного лиха.

Гітлер став утіленням не стільки капіталізму, скільки озвученням німецьких пристрастей повоєнного періоду. Почавши політичну кар'єру з найнижчих ієрархічних сходинок, він прийшов до посади канцлера саме завдяки здатності бути

виразником думок і побоювань, спільних для мільйонів людей. Він прокляв демократію, застосувавши демократичні гасла. Можна сказати: він зруйнував демократію в ім'я народу. Немає нічого менш незрозумілого та непрозорого, ніж програма його диктатури, оскільки вона, розроблена водночас як книжка “Майн Кампф”, передавалася ним як пророцтво. Тож саме “Майн Кампф” є не найгіршим способом наблизитися до розкриття таємниці його тріумфу⁴⁸. Оскільки для того, аби збагнути, яким чином виник Гітлер, потрібно проаналізувати не стільки інтереси, скільки способи гіпнотичного впливу його ідей на людські пристрасті.

Втім, він сам говорив, що “популярність” слугує найміцнішим і головним фундаментом влади⁴⁹. Він інстинктивно зрозумів найважливіший секрет політики: найбільша з тираній потребує згоди пригнічених нею людей і, якщо можливо, їхнього ентузіазму. Цей секрет старий, як світ, а в часи демократії він набуває особливої сили, оскільки відтепер усе зумовлюється громадською думкою: ідеологія дозволяє поєднати почуття ізольованих громадян, зосередивши їх на особі вождя, який вміє перетворити ці почуття на імперативи та колективні прагнення. У такому розумінні Гітлер є чистим ідеологом (а відтак чистим нігілістом): у своїх промовах він намагається тільки маніпулювати, тільки досягти влади, водночас він цілковито поєднується з тим, про що говорить, разом зі своїми прибічниками свято вірить власним пророцтвам. Він заздалегідь проголошує все, що зробить, навіть найгірше з того, і це додає до його успіхів деякий елемент таємничості. Більшовики захопили владу в Росії завдяки гаслам, які були винайдені не ними, наприклад, “земля – селянам”, від котрих потім, опинившись біля керма влади, відійшли і почали втілювати в життя різноманітні програмні пункти своєї ідеології. Гітлер від самого початку розкриває карти. Існує мало подібних прикладів історичної діяльності, яка була б настільки ж ідеологічно запрограмованою від початку і до кінця⁵⁰.

Ідеологія Гітлера, так само як усі ідеології нашого століття, почасти базувалася на наукових ідеях. І справді, так було і з ленінізмом, чи то в його первинній формі, чи то у формі сталінізму. А більшовики для свого вчення мали єдину основу: Ленін, так само і Сталін, завжди могли шукати захисту під долонею Маркса, невичерпного джерела економічних, історичних або

філософських посилань. Нічого подібного ми не бачимо у разі Гітлера. У цієї фігури не було великого філософського попередника, та, відверто кажучи, Гітлер не мав потреби у таких попередниках. Йому достатньо було себе самого. Він сам утвердив собі роль, яку намагалися привласнити романтичні письменники попереднього століття: бути посередником між народом та ідеями⁵¹.

Таким чином, він наперед девальгував усі ідеї, які були в його користуванні, вже тільки з тієї причини, що він ними користувався. Людина натовпу, що зверталася до нього, Гітлер у примітивному вигляді привласнює все багатіше надбання минулого, викорінюючи його на свій розсуд, тобто, ніби створюючи його знову. Він є діячем нації, що відірвалася від традицій через поразку у війсьній бійні. Німеччина наче перетворюється на чисте, незасіяне поле. Бо німці щиро бажали поставити на війну надто велику карту – всю свою історію. Поразка ніби позбавила їх власного тіла, не давши натомість ніякого майбутнього. Все, що їм залишалося – це можливість надто пізно повернутися до “ідей 1789 року”, які були глибоко чужинними національному німецькому духу. Так само чужинним для них був більшовизм, що виник на російському ґрунті, як примітивний нащадок тієї ж Французької революції, хоча, здавалося, німці та росіяни могли б об’єднатись у своїй ненависті до французького імперіалізму. Щодо “ідей 1914 року”, то вони, залишившись, у супереч урокам історії, але перетворившись на власну карикатуру, продовжували жевріти у воєнізованих загонах, виступаючи зародком громадянської війни. Німецьке суспільство стало демократичним саме тоді, коли втратило центр національного тяжіння. Саме така ситуація є фундаментом гітлерівської ідеології значно більше, ніж твори Вагнера та Ніцше.

Тож не я буду намагатися перераховувати авторів, книги або ідеї, які використовувалися всередині цієї ідеології. Втім, Гітлер і сам ніколи не робив на когось жодних посилань, оскільки був надто впевнений в абсолютній оригінальності власних пророцтв. Мене в даному разі цікавить інше. Я прагну зрозуміти, яким чином безсистемний чи різномірний набір вихідних матеріалів може створити ілюзію заснування нового політичного порядку. Один із секретів подібних див був відкритий ще Муссоліні 1915 року: для такої ілюзії йому треба було пошлюбити націю та робітничий клас, вирвавши націю з рук буржуазії, а робітничий клас з рук

марксистів. Націонал-соціалізм виник приблизно так само, його народження розглядається у тому ж сенсі, в якому Шпенглер говорив про прусський соціалізм⁵²; спосіб привласнити відразу і антикапіталістичну пристрасть, з одного боку, і революційне пророцтво, поставивши їх на службу ідеї історичної обраності Німеччини, яку зрадили веймарські політичні діячі. Йшлося про те, щоб взяти на себе роль, яку соціал-демократи, що представляли велику силу в Німеччині до 1914 року, не змогли відіграти під час війни – бути водночас і партією революції, і партією нації. Після війни соціал-демократи відмовились і від першого, і від другого. А після того, як вони перейшли на службу Веймарській республіці, вони перетворилися на буржуа. Гітлер інстинктивно відчув в ніким не зайнятий простір, якого не могли захопити комуністи, котрими під іменем Інтернаціоналу керувала далека Москва.

Якби Гітлер зупинився на цьому, він відрізнявся б від Муссоліні лише почуттям німецької національної фрустрації. Італійський фашизм мав ту ж ненависть до буржуазного лібералізму, таке ж прагнення об'єднання народу у державу, те ж тяжіння до необхідності суспільної перебудови, таке ж наслідування більшовицьких методів тощо. Проте Гітлер був не лише німецьким націоналістом, не лише пангерманістом. Він був не тільки ворогом демократії і не тільки фашистом. Він, за виразом Раушнінга⁵³, був пророком “нігілізму”. На відміну від Муссоліні, він боровся проти християнства в ім'я природного відбору. Він бажав зруйнувати всю європейську традицію, аби встановити панування сильних над слабкими; хотів повалити демократію не в ім'я якогось класу, а в ім'я раси. Звідси випливає, що нацистська ідея переступає всі межі націоналізму, навіть у найбільш крайньому його прояві – у прояві італійського фашизму. Вона в найменшому ступені була відгалуженням націоналістичної патології, з якої випливала могутня підтримка громадської думки. Нацистська ідея була абстракцією, видобутою з соціал-дарвінізму, котра стала обітницею світового панування.

Бо якщо пророцтво Гітлера і мало точки перетину з пангерманізмом, модним на початку XX століття, такі як, наприклад, завоювання слов'янських земель чи неминучий занепад Франції, його особливий характер базувався на транснаціональній (чи радше анаціональній) ідеї раси. Не те щоб ця ідея була зовсім новітньою, оскільки виробили її ще у другій половині XIX століття⁵⁴. Але, систематично застосована,

поставлена в центр політичної програми, замінивши ідею нації як сили, що була водночас і елементарішною і універсальною, вона перетворила саму природу націоналістичної ідеології.

Те саме можна сказати і про гітлерівський антисемітизм. Одному Богові відомо, наскільки давно в Європі вкоренилася ненависть до євреїв. У тій чи іншій формі вона була невід'ємною від християнського середньовіччя, від епохи абсолютизму і навіть від епохи, названою "національним визволенням". Майже всюди ця ненависть відродилася наприкінці XIX століття; зокрема це було помітно у Відні, де Гітлер провів молоді роки. Єврей-плутократ визначався лише надмірним багатством, чужинний усім проявам громадянського суспільства, який паразитує на колективній праці, став офірним цапом як для правих, так і для лівих – тож авторів "Майн Кампф" не потрібно було довго відшукувати у пам'яті його риси, аби ще раз описати завдану ним шкоду. Гітлеру залишалося тільки додати до образу єврея одну роль, нову – за визначенням: єврей став агентом більшовизму. До 1914 року єврей був буржуа або соціалістом, єврей повоєнного часу – це ще й комуніст. Отже, відтепер він має виняткові риси, виступаючи одночасно і капіталістом, і комуністом, водночас втілюючи і лібералізм, і його заперечення. За допомогою грошей він підриває суспільства і нації. А у більшовицькому вбранні він стає загрозою для самого їх існування. У ньому втілюються два вороги націонал-соціалізму: буржуа і більшовики⁵⁵, які виступають також двома чинниками "Цивілізації", двома версіями homo oeconomicus, двома формами сучасного матеріалізму. Гітлер не оминає жодного звинувачення з того величезного списку, яким володіє сучасний антисемітизм⁵⁶. Єврей слугував йому за всіх обставин, виступав у всіх ганебних ролях, використовувався для вияву всіх провин, які тільки були у правих і лівих початку XX століття.

Проте, крім здатності поєднати протилежні позиції, гітлерівський антисемітизм відрізнявся за характером абсолютним радикалізмом. Він стоїть у центрі всього нацистського профетизму, надаючи йому єдиного сенсу. Дійсно, у націоналістичних ідеологіях кінця XIX століття, єврей стає чудовим уособленням рис офірного цапа, несе відповідальність за всі нещастя, від яких потерпає громадянське суспільство; але достатньо тільки обмежити єврейський вплив, і тоді зразу життя нації буде захищене від загрози продажності. Йдеться про те, аби підтримати та

закріпити цілісність, а значить, і силу своєї батьківщини у міжнародному суперництві, яке стає дедалі жорстокішим. Головною метою залишається розширення нації, а не знищення єврейства. Щоправда, існує також і німецька форма антисемітизму, що відрізняється від інших форм особливою пристрасністю, про яку свідчить різноманітна історична література⁵⁷. Більшою мірою і значно раніше, ніж мешканці великих країн Європи, німці надали поняттю нації етнічних рис, яким може бути притаманна агресивність чи особливі прояви марнославства щодо зовнішнього світу. У німецькій політиці поняття вищої раси, пангерманізму, “світового покликання” та “життєвого простору” з’являються вже в кінці XIX століття, створюючи сприятливе підґрунтя для антисемітизму. Втім, такий погляд на джерела антисемітизму не повинен закривати зловісної новітності ненависті до євреїв у Гітлера.

Гітлеризм, на відміну від італійського фашизму, не є за своєю суттю націоналізмом. Основою його вчення, джерелом його сили стає ідеологія расизму, що перетворюється на підвалини системи існування світу. Арійська раса, покликана, виходячи з вищості, панувати над світом, зустрічає на своєму шляху єврея, головного антагоніста, руйнівника природного світового порядку. Єврей – персонаж, через який доля “арійця” набуває універсального виміру. Тому єврей панує над Заходом силою грошей, а над слов’янськими народами через посередництво більшовиків, але скрізь він намагається зруйнувати народ істинних господарів світу. Будучи чистою расою, ретельно оберігаючи свою чистоту, паразитує на інших націях, володіючи подвійною геніальністю наслідування й омани, замаскувавшись фальшивим універсалізмом буржуазного лібералізму та робітничого руху, євреї прагнуть – так само як і арійці, але не маючи для цього ніяких підстав – до світового панування. Звідси випливає неминучість світового протистояння, пророком і водночас інструментом якого проголошує себе Гітлер. Саме євреям вдалося знищити Німеччину в листопаді 1918 року. І ось маємо Гітлера, вождя контрнаступу та перемоги⁵⁸.

Мушу зізнатися, що я ніколи не міг збагнути предмету жорстокої історіографічної дискусії між тими, хто обстоював “інтенціоналістське” тлумачення, і тими, хто тримався “функціоналістської” точки зору, в літературі, присвяченій нацизму. Перші робили наголос на намірах Гітлера, другі – на функціону-

ванні бюрократичної системи. Втім, я не бачу, чому ці два пояснення повинні бути несумісними і навіщо їх протиставляти одне одному. Ясно, що фізичне винищення євреїв нацистською Німеччиною має своїми першоджерелами патологічну ненависть Гітлера до євреїв, ту ненависть, яка стала основою його світогляду. Така констатація ніяк не заважає оцінити роль, яку відіграли у здійсненні геноциду притаманна німецьким традиціям жага до виконання своєї роботи та беззаперечне підпорядкування вказівкам начальників, – це саме те, що Ханна Арендт називала у своїй відомій книзі “банальністю зла”⁵⁹. Якщо друге пояснення було використане для знецінення першого, то відбулося це, можливо, тому, що підхід, звернений до соціальної та моральної основи країни, здавався більш “глибоким” у той період, коли особливий наголос робився на “структуру” – за рахунок “події” – коли історики намагалися применшити роль особистості та ідей в історії; ця тенденція, на мою думку, спотворила певну частину історичної літератури, що стосувалася гітлерівської Німеччини, не кажучи вже про роботи стосовно сталінської Росії, де подібний підхід став справжнім лихом⁶⁰.

Гітлер не став би господарем Німеччини, якби не мав гітлерівської ідеології, так само, ставши господарем Німеччини, він перетворився на її ідеолога: і раннім джерелом його ідеології було винищення євреїв. Одна з особливих рис обох найбільших тоталітарних диктаторів XX століття полягає в постійній залежності від ідеологій, що слугували фундаментом їхньої влади. Навіть Сталін, який називав себе марксистом, тобто прибічником наукової філософії, та поборником демократії, перетворив спадщину вчення Маркса на інструмент абсолютного панування над громадською думкою. У його руках сукупність “просвітницьких” (у сенсі *Aufklärung*) ідей трансформувалася в апарат терору. Щодо Гітлера, то для нього ідеологія завжди була інструментом саме насильства та терору. Втім, для обох диктаторів ідеології слугували не тільки шаблями, що ведуть до перемоги партії чи держави, які потім поступово відходять на другий план, як наївно вважали буржуазні політики. Для них ідеологія не була чимось на зразок програми або символу віри. Вона складала саму матерію тоталітарної релігії, створювала субстанцію волі, слугувала настільною книгою дій. Навіть політичний волюнтаризм, що так яскраво виявлявся в обох диктаторів, підпорядковувався ідеології: політична дія мусить

здійснювати те, що закладено в ідеології. Побудова соціалізму має за невід'ємну складову ліквідацію "куркулів", а організація націонал-соціалістичної Європи передбачає фізичне знищення євреїв. Обидва ці заходи є з класу божеських, нелюдських і злочинних. Але так було задумано. І так робилося. Щось суттєве відрізняє тоталітарні ідеології ХХ століття від того, що цей термін визначає у загальноживаному розумінні слова: мається на увазі таємниця вузької залежності, які вони здійснюють відносно дій тих, хто їх відкрито визнає, або тих, хто ними керується – від керівників до рядових членів партії, від членів партії до пересічних представників народу.

Залишаються тільки якісь випадки, тобто обставини, що за визначенням не залежать від виявів волі. Йдеться про вибори опортуністичних політиків, котрі здатні використати кон'юнктуру, тримають ніс по вітру і виступають як спеціалісти можливого втілення обіцянок у життя. Втім, це стосується тільки політичних маневрів, у яких Сталін і Гітлер, а перед ними Муссоліні, випереджають своєю хитрістю найхитріших буржуазних політиків. Чого варті, наприклад, Еріо у порівнянні зі Сталіним? Фон Папен чи Чемберлен у порівнянні з Гітлером? Незалежно від їхнього особистого таланту, безсумнівно, у політичних іграх обидва диктатори мають над своїми суперниками беззастережну перевагу: адже їм непритаманний жодний прояв морального почуття. Озброюючи вождів тоталітарних режимів вірою, ідеологія позбавляє їх будь-яких сумнівів у виборі засобів. Хоча правильно те, що перш ніж вони з'явилися на політичній арені, мистецтво політики впродовж багатьох століть було відокремлене від моралі: багато віків державні інтереси диктували свої закони існування. Проте суперництво і навіть конфлікти між націями стримувалися фактом їхньої приналежності до однієї і тієї ж європейської цивілізації, а боротьба між людьми за владу всередині кожної держави також підпорядковувалася певним загальним правилам. Новітність появи на політичній арені таких фігур як Гітлер і Сталін у тому, що Майнеке назвав "масовим макіавеллізмом"⁶¹, аби відразу після війни точніше пояснити свій жах перед моральним нігілізмом Гітлера.

Більшовизм і націонал-соціалізм, дійсно, сповідують одну і ту ж релігію влади, яку відкривають перед усім світом. Аби завоювати та зберегти владу всі засоби виявляються прийнятними⁶², і не лише щодо своїх супротивників, а й щодо друзів.

Абсолютно всі – навіть убивства, які стали повсякденною практикою обох партій, обох режимів, обох диктаторів. Однак і ця дорогоцінна влада повинна підпорядковуватися вищій логіці, слугувати вищій меті, що продиктована ідеологією – вона має здійснювати історію, проходячи крізь сум'яття конфліктів і катастроф. Терор уже не сприймається як відповідь на реальні чи уявні погрози ворогів; він стає щоденною практикою управління, покликаною підтримувати загальний страх, перетворюється на невід'ємну складову побудови майбутнього, чий таємниці відомі Вождєві, за яким рухається вся партія⁶³. Не має значення, що прозорість історії та підстави мають у двох цих режимах різні призначення: перший бореться за звільнення пролетаріату, другий – за панування арійської раси над усіма іншими. Не те щоб така відмінність була несуттєвою у філософському плані, але це зовсім не стосується порівняння природи та механізмів виникнення обох політичних систем.

У неофіційних бесідах Гітлера можна назбирати цілу низку висловлювань, де він висловлює свою повагу, якщо не захоплення, сталінським комунізмом і його вождем. Гітлер ненавидить у більшовизмі останню форму єврейської змови і виступає проти більшовицьких амбіцій щодо Німеччини. Проте він поділяє з більшовиками ненависть і презирство до ліберальної демократії, а також революційну впевненість, що доба буржуазії минає⁶⁴. Вихідна точка єврейського підкорення, його найглибше коріння міститься саме там, у сучасному лібералізмі, а ще раніше у християнстві, яке комуністи також бажають викоринити. Протистояння між націонал-соціалізмом і більшовизмом, таким чином, не є першочерговим питанням ідеології. Сталін уже звільнився від старої, почасти єврейської, гвардії, від соратників Леніна: Троцький, Зинов'єв, Камєнев, Радєк – стають вигнанцями або замінюються 1927 року. “Не Німеччина стане більшовицькою, – заявляє Гітлер в одній з розмов з Раушнінгом навесні 1934 року⁶⁵, – а більшовизм перетвориться у щось на зразок націонал-соціалізму. Взагалі, те, що нас поєднує з більшовизмом, значно більше того, що нас з ним розмежовує. У Росії майже скрізь живе істинне революційне почуття, крім тих місць, де є євреї-марксисти. Я взагалі звертав увагу і висловлював побажання, аби колишніх комуністів приймали до лав нашої партії без попереднього випробного терміну. *Дрібнобуржуазний* соціаліст чи профспілковий ватажок ніколи не стануть націонал-соціалістами, а комуністичний активіст – так.”

Як свідчить продовження тексту, таке констатування ніяк не послаблює наміру Гітлера напасти на Росію і завоювати плодючі слов'янські землі: ідея заснувати арійську Германську імперію неминуче веде до зіткнення зі Сталіним, тим більше що і територіальна експансія не була чужою політичній уяві його суперника. А наявність спільної волі повалення країн ліберальної демократії дозволила Гітлеру зважати на можливість тимчасового союзу зі сталінською Росією, хоча б на той час, який був необхідний для перемоги над Францією. Перші накреслення такого плану вже виявляються у цій розмові 1934 року.

Перш ніж стати чимось на зразок союзу, що стало реальністю в серпні 1939 року, неявна спорідненість між комунізмом і націонал-соціалізмом виявлялась як конфліктне співництво впродовж усіх повоєнних років. Спочатку це, щоправда, пов'язувалося з загальною політичною ситуацією, оскільки Німеччина і Росія виявилися серед переможених, а відтак виступали проти Версальської угоди: Комінтерн сподівався скористатися з цієї німецької ворожості до французького імперіалізму, а певна частина німецьких правих екстремістів, що бажала піти далі по шляху, який відкрився в Рапалло⁶⁶, приязно дивилася на молодий Радянський Союз. Подібне співчуття могло бути суто кон'юктурним, проте час від часу в ньому лунали і глибші акценти, що пов'язувалися зі старою німецько-російською близькістю, яка протистояла Заходу.

У тому ж 1922 році була написана книжка Меллера Ван ден Брука "Третій Рейх", яка проголошувала, подібно до того, як це робив Шпенглер, соціалізм на "пруський зразок" – анти-індивідуалістський, корпоративний, ієрархічний, коротко кажучи – "органічний" соціалізм. Автор, більш оптимістичний у порівнянні зі Шпенглером, професор-націоналіст, вбачає в такому соціалізмі відродження "Культури" на противагу "Цивілізації". Як і всі німецькі праві, він поєднує у своїй ненависті лібералізм і марксизм, висловлює ворожість до класової боротьби, до "юдейського" інтернаціоналізму та до диктатури пролетаріату. Він, крім того, має проросійські настрої, підносить до небес Достоевського, іншого пророка ненависті до Заходу. Звідси випливає, що він може зневажати Маркса, водночас дозволяючи собі виявляти слабкість у ставленні до більшовизму: достатньо розглядати заснований Леніним режим як суто російський соціалізм, що відповідає дещо примітивному

генію цієї нації, аби включити його до поняття “Фолькстгайт” (народності). Як і соціал-демократи, але з протилежними намірами, німецькі консерватори-революціонери розмежовують марксизм і більшовизм, аби засуджувати перший і вихвалити другий⁶⁷. Траплялося, що більшовики відповідали на це виявами взаємної ввічливості. У 1923 році, в період французької окупації Рура, комуністи разом з націонал-соціалістами називали Шлагетера національним героєм⁶⁸. Однак як одні, так і інші пристрасно боролися за громадську свідомість тільки для того, аби захопити владу, а потім розправитися з супротивниками. Проте вони переоцінили власні сили і недооцінили свого спільного ворога, який мав підтримку у війську: комуністичне повстання міста Гамбурга було придушене так же легко, як і спроба Гітлера влаштувати путч у Мюнхені.

Потрійний конфлікт знову посилюється на початку тридцятих років, коли економічна криза повернула Комінтерну надію на антикапіталістичну революцію, а Гітлеру – новий шанс вирвати владу. В аналізі зв'язків більшовизму та нацизму у період між 1918 і 1923 роками присутні риси спрощення. Виникає щось на зразок дослідницької лабораторії: з одного боку, Сталін переміг у СРСР. Він очистив Комінтерн і керівництво “братніх” партій від своїх ворогів. Комуністична партія Німеччини⁶⁹, на яку робилась одна з найбільших ставок у політичній боротьбі за владу в СРСР між 1923 і 1925 роками, підпорядковується Інтернаціоналу під орудою Тельмана⁷⁰. Саме з цього часу іноземна політика Радянської держави виходить на перше місце і має найважливіше значення у порівнянні з усім іншим. З іншого боку, націоналістичне й антидемократичне піднесення, яке панувало в Німеччині у повоєнні роки, отримує вихід завдяки партії Гітлера, що має беззаперечну перевагу в усьому правому русі Німеччини і водночас привертає на його бік усе більше прихильників і дійсних борців.

Тоді розпочався визначальний період, він тривав трохи більше двох років, упродовж якого Гітлер намагався підготувати захоплення державної влади, вдаючись до стратегії, подібної до стратегії Муссоліні, застосованої на десять років раніше: сполучаючи насильство воєнізованих штурмових загонів СА⁷¹, підсилення пропаганди та небачену доти вербовку сил до участі у сучасній політиці, нарешті парламентські інтриги та маніпулю-

вання керівними класами. Так само як і Муссоліні, Гітлер буде приведений до влади законними керівниками Німеччини, зокрема Гінденбургом, і сформує коаліційний уряд, до якого, крім представників його партії, увійдуть консерватори та Рейхсвер, котрі сподіватимуться, що їм вдасться зробити Гітлера своїм заручником. А сталося зовсім навпаки. І події розвивалися значно швидше, ніж це було в Італії. “Ми дісталися мети. Німецька революція починається”, – пише Геббельс 30 січня 1933 року у зверненні, надрукованому у власній газеті⁷². Програма була йому наперед відомою: у найближчі місяці мало здійснитися встановлення тоталітарної диктатури. Тому, якщо певні консервативні кола – Папен, Шляйхер⁷³ і, перш за все, їхній лідер Гінденбург – і допомогли Гітлеру прийти до влади⁷⁴, було б безглуздом вважати це доказом того, що новий канцлер, дійсно, був “знаряддя буржуазії”. Те, що вже в березні він отримав у результаті голосування “надзвичайні повноваження”, не було йому кимось делеговано, хай навіть у непрямій формі, а визначалося його власною дієвістю. Іншими словами, таємниця тріумфу Гітлера полягає не в усемогутності якогось класу, а у тому, що на такого вождя погодилася нація.

Втім, це надто широка тема, яка виходить далеко за рамки даного дослідження. Тому я хотів би обмежитися лише одним, найважливішим для мене, аспектом: стосунками між Німецькою Комуністичною та Націонал-соціалістичною партіями в період, що передує 1933 року. Загальним тлом подій тут виступає економічна криза, яка поставила під всесвітній сумнів саме існування капіталізму. Що тоді казати про Німеччину, де критика капіталістичного ліберального світу посідає таке визначальне місце в національній політичній культурі: ситуація тут дає нові підтвердження старим переконанням, що поширювались як серед лівих, так і серед правих кіл, а особливо серед комуністів і нацистів, які плекали недвозначну ненависть до буржуа. Марксисти, особливо, якщо це лєнінці, з радістю зустрічають кризу капіталізму, якого вони так давно чекали, сподіваючись, що вона призведе до політичного перевороту. Щодо правих кіл, тут достатньо процитувати Шпенглера, навівши уривок з його книги, написаної на зламі 1932–1933 років. Він пише: “Ми живемо в одну з найвеличніших епох усієї історії людства, і ніхто цього не бачить, ніхто цього не розуміє. Те що трапилося з нами, можна порівняти з незрівняним виверженням вулкану. Настала

ніч, земля здригається, і потоки лави несуться назустріч цілим народам – а ви кличете на допомогу пожежників”⁷⁵! Для німецького історика, загибель капіталізму є просто спохою, яка бере початок у XVIII столітті: ліберальна демократія разом з її новонародженим дітям більшовизму. І нацисти дотримуються тієї ж думки.

Отже, питання влади поставлено на двох протилежних кінцях політичної арени, і німецький електорат своїми голосуваннями, починаючи з 1930 року, лише підсилює це протистояння. На виборах, що відбулись у вересні 1930 року, нацистська партія зі своїми двома сотнями депутатів стала другою силою Рейхстагу, кількісно поступаючись лише соціал-демократам, котрі у порівнянні з 1928 роком дещо здали позиції, тоді як комуністи на третину збільшили свій виборчий капітал. Економічна криза додає неприємні, якою від початку існування була оточена Веймарська республіка. Вона призводить до того, що громадська думка відтепер тяжіє до двох революційних полюсів політичної шахівниці. Однак з боку комуністів не видно жодних ефективних кроків, які могли б завадити приходу Гітлера до влади. Навпаки. “Антифашистські” прокламації прикривали політику, яка була більше схожою на підтримку, ніж на боротьбу.

Часто ця політика тим більше уподібнювалася підтримці, чим гучнішими були гасла про боротьбу проти нацистів. І це один з найбільших секретів комуністичної політики XX століття. Як приклад візьмемо Німецьку Комуністичну партію цього періоду. Керована Москвою в момент максимального сектантства в політиці Комінтерну, вона не мала іншої стратегії, як тільки тієї, що закликала боротися під комуністичним прапором за перемогу пролетарської революції. Не відступаючи від цієї стратегії, надихаючись прикладом молодого італійської компартії, вона не бачить жодної різниці між ліберальною демократією та фашизмом, і нацизмом зокрема: адже це дві форми буржуазної диктатури, одна – прихована, інша – відкрита; і ту, і ту слід ненавидіти, і обидві вони приречені на загибель. Можливо, навіть, що друга – є прологом “пролетарської” революції. І насамкінець, боротьба комуністів має особливу ціль для своїх нападів: це не нацисти, і не демократи – це соціал-демократія, яку комуністи поїменували, згідно з правилами тогочасного словотворення “соціал-фашизмом”. Не має значення, що соціалісти, як можуть, борються проти нацистів. Хіба ж можна підняти голос проти

ідеології! Головний злочин соціалістів полягає в тому, що вони хочуть “розколоти робітничий клас”, тобто в ім’я політичної демократії займають позицію, ворожу лєнінській вульгаризації марксизму. Більшовики довідалися зі слів Леніна, що передумовою їх перемоги виступає розгром меншовиків. Отже, необхідно ліквідувати німецьких соціалістів, відповідальних за те, що в листопаді 1918 року, завдяки домовленостям з Рейхсвером, вони захистили республіку від спроби комуністичного перевороту.

Проте, нападаючи на соціал-демократів як на “головну суспільну підтримку фашизму”, німецькі комуністи не так займаються зміцненням своїх позицій, як послаблюють антифашистську коаліцію. І цього ще мало сказати. Насправді ж альтернатива, яку вони нав’язували народу – комунізм/нацизм – передбачала перемогу Гітлера з двох причин. Перш за все, саме така альтернатива штовхала в обійми нацизму, крім соціалістів, усі так звані “буржуазні” партії: йдеться передовсім про Католицький центр, про демократичну партію, яка виступала основною силою, що підтримувала Республіку, про дві праві партії, які спочатку не відрізнялися прихильним ставленням до Гітлера. Далі, і це головне, вона представляла комунізм як єдиний центр і гарант антифашистської боротьби. Це якраз означало лити воду на млин Геббельса, який розмахував опудалом більшовицької революції, тоді як члени німецької компартії крокували вулицями міст, розмахуючи червоними прапорами. Бо Геббельс мав більше політичного простору у порівнянні з Тельманом: він міг посилити свої позиції за рахунок “національної” свідомості в республіці, що народилася після поразки і ще не встигла глибоко вкоренитися. Тельман, навпаки, не втілював нічого, крім революції, яка мала за плечима вже дві поразки – у 1919 і 1923 роках – і котра привертала до себе мало прихильників за часів Сталіна, так само, як і за часів Леніна: втім, соціал-демократи також чатували, як ніколи раніше.

Своїм впливом комуністи були зобов’язані не стільки власним зусиллям, скільки своєму супротивнику – Гітлеру. Однак у протилежному таборі становище було аналогічним. Гітлер у цей час був для громадської думки *якимсь* фашистом, а його авторитет посилювався завдяки супротивнику, проти якого він боровся, – завдяки Сталіну. Обидва табори сприяли взаємному посиленню, заперечуючи все, що було між ними. У своїй

войовничості вони слугували один для одного своєрідним доповненням, проголошуючи себе єдиними бійцями на арені, єдиними, хто має конкретні рішення для виходу з кризи. Однак у цій грі, з якої наперед виключалася демократія, лише один Гітлер зміг перетворити на готівку свій негативний політичний капітал: комуністам цього зробити не вдалося – сталося це саме тому, що вони боролися не стільки проти Гітлера, скільки за більшовицьку революцію, тим самим позбавляючи себе можливості згуртувати навколо своєї партії широкий анти-нацистський фронт. Усе, чого вони домоглися, – це дати в руки Гітлера неспростовну зброю: можливість стати втіленням “національного” антикомунізму. І чим голосніше вони кричали про неминучість німецького Жовтня, спрямованого проти буржуазії, тим ширше вони відкривали нацистам шлях до влади.

У цієї історії існує також і друга версія, яка, однак, не суперечить першій: радше вона виступає її доповненням у реєстрі чистого макіавеллізму. Для того, аби це зрозуміти, достатньо тільки подивитися на все з табору Сталіна.

Впродовж цього вирішального періоду, коли Гітлер тільки розгортав свої маневри для захоплення влади, між 1930 і 1933 роками, Сталін уже був абсолютним хазяїном більшовицької партії, а відтак господарем Комуністичного Інтернаціоналу і всієї радянської політики. Він щойно поставив на коліна Бухаріна, свого колишнього союзника і останнього з потенційних суперників: стару гвардію було знищено або відсторонено, у СРСР беззастережно панував “соціалізм в одній, окремо взятій, країні”, і цинічний грузин знову стояв на лівих позиціях, які були захищені у боротьбі проти Троцького та Зинов'єва в попередні роки. З новою економічною політикою було покінчено назавжди. Наставав час великої класової битви проти куркулів і час утілення в життя задумів першого п'ятирічного плану.

Комінтерн відтепер був усього лиш одним з інструментів, на якому Сталін вигравав міжнародну партитуру СРСР. Від самого початку комуністична революція, котра була інтернаціональною за визначенням, а отже, інтернаціоналістською за теорією, коливалася між завданням утвердити свої здобутки в одній країні та прагненням поширитися на інші країни. В епоху Леніна російські більшовики вже тримали в руках увесь апарат Комінтерну і через нього мали панівний вплив на “братні”

комуністичні партії. А всі його дії мали на меті викликати до життя нову революцію, перш за все революцію в Німеччині: більшовики були переконані, що саме це є передумовою виживання їх режиму, народженого у Жовтні 1917 року. Сталін успадкував необмежену владу російських більшовиків над Інтернаціоналом, але він змушений був відступити на позиції побудови соціалізму тільки в СРСР. Братні партії відтепер були зобов'язані згуртуватися довкола обложеної ворогами фортеці. Таким чином, перемога однієї з них виглядала б лише як загроза абсолютній владі генерального секретаря, який би в разі такої перемоги мусив ділити владу з іншою революційною переможною партією. То як же йому було не побоюватися можливості комуністичної Німеччини? Як тоді знайти спільну мову з переможною німецькою компартією, що діє в самому центрі Європи, в тій самій Німеччині, яка так часто слугувала прикладом для російських царів і яка була також великим сподіванням Леніна? Щодо Сталіна – німецька революція не стояла для нього на порядку денному.

Проте російський вождь більше, ніж будь-коли, відчував у цей час ненависть до соціал-демократії. Така пристрасть, така політика були першоознаками більшовизму. Однак на початку тридцятих років вони перебували у своїй найвищій точці разом з поворотом вліво та стратегією рішучої боротьби "класу проти класу". Парламентська демократія та фашизм – не перестають повторювати діячі Комінтерну, створюючи власну фальшиву альтернативу, – є двома рівнозначними ненависними формами диктатури капіталу. Причому форма фашизму, через свою відкритість, має над першою – парламентською демократією – педагогічну перевагу, оскільки викриває правду буржуазного панування. Боротьба пролетаріату за перемогу пролетарської революції є необхідною, і проходить вона через руйнування Веймарської республіки: головною причиною боротьби з нею є те, що цю республіку підтримують соціал-демократи. Гітлер намагався знищити соціал-демократичну партію як таку, що була основною силою "Листопадової революції" 1918 року. Сталін, у свою чергу, нападав на соціал-демократію з іншого боку, розглядаючи її першочерговою мішенню, оскільки вона виступала як стрижнева сила контрреволюції 1918 року, як опора буржуазної республіки та помічниця фашизму. Отже, соціал-демократична партія була для фашистів марксистською партією, а для комуністів – соціал-фашистською. Вона становила предмет

спільної нацистсько-комуністичної ненависті, адже була незалежною, популярною і зорієнтованою на Захід.

Оскільки саме німецькі соціал-демократи були засновниками та рятівниками Листопадової Республіки, що дали їй першого президента Фрідріха Еберта, вони передали їй свій характер, якому притаманні пошуки компромісів між суспільними класами, профспілками та політичними партіями. Вони були основною підтримкою республіки, завдяки зв'язкам з трудящими масами. До 1930 року вони входили до всіх урядів республіки. Разом з соціальним компромісом і багатопартійною демократією вони втілювали політику, прихильну до Заходу, до англо-саксонського капіталізму, допомогу якого вони вважали необхідною передумовою для відбудови національної економіки. Ці марксистки були неухильними прибічниками політичного плюралізму. Виступаючи не лише як політики чи профспілкові керівники, а й як люди, вірні своїй теорії, вони вбачали в соціалізмі найвищий прояв демократії; їхній старий учитель, Карл Каутський, починаючи з 1917 року, був найпослідовнішим і найгрунтовнішим критиком більшовицького експерименту. Іронія історії виявилась у тому, що в період Веймарської республіки західна ліберальна традиція (однаково ненависна нацистам і комуністам: перші називали її "цивілізацією", другі – "капіталізмом") була представлена соціалістами, яких надихав спадкоємець надбання Енгельса; така ситуація потім кілька разів повторювалася впродовж століття і часто відволікала демократичних соціалістів від мети, яку вони самі проголосили, заради необхідності захищати "буржуазні" свободи. Випадок з німецькими соціал-демократами являє досконалу модель, оскільки в період між 1930 і 1933 роками вони були основною мішенню для нападів як крайніх правих, так і крайніх лівих. Для Гітлера вони ставали втіленням водночас "марксизму" та буржуазної республіки: виступаючи проти них, воюючи з ними, він одним пострілом вражав дві мішені. Для Сталіна вони були зрадниками марксизму, а відтак ідеальною зброєю капіталу та Гітлера: адже крім ленінізму існував лише Гітлер, що і потрібно було довести. З обох боків ми бачимо прагнення знищити соціал-демократію, а разом з нею будь-яку західну традицію.

Однак така спільна ненависть до соціал-демократів, яку підтримував і Сталін, і нацисти, мала також практичне підґрунтя – це пов'язувалося на той час із взаємними національними

інтересами, до того ж так мало тривати довго: віддавна молода Радянська держава підтримувала з Німеччиною тісні стосунки, хоча і тримає їх у великій таємниці, перш за все йдеться про економічне та військове співробітництво. Після підписання угоди в Рапалло 1922 року радянсько-німецькі зв'язки продовжують розвиватися⁷⁶; СРСР знаходить завдяки німецькій промисловості обладнання для своїх підприємств, а Рейхсвер підпільно провадить переозброєння, отримуючи з Росії необхідні матеріали, які випускалися там німецькими фірмами. Червона Армія, зі свого боку, поновивши давню традицію, частково почала використовувати для навчання німецьких інструкторів. Таке співробітництво знаходить дуже прихильне ставлення у керівних колах Німеччини – йдеться передусім про старших офіцерів, промисловців, дипломатів, тобто про те середовище, яке традиційно вороже ставилося до Заходу: німецькі консерватори об'єдналися у парламенті з комуністами і разом з ними голосували проти Локарнського договору та плану Дауеса. Вони зневажали росіян, а в той же час боялись їх менше, ніж завжди в їхньому більшовицькому прояві, використовуючи більшовиків для власної мети. Крім того, ці кола постійно провадили проросійську зовнішню політику. Сталіна відтепер сприймали в Німеччині не стільки як революційного вождя, скільки як національного диктатора.

І справді, прихід Сталіна до влади в СРСР консолідував почуття симпатії, котрі німецькі праві “консерватори-революціонери” більшою або меншою мірою мали до Радянської Росії, починаючи з 1919 року⁷⁷. Бо Грузин, незважаючи на своє національне походження, здавався саме таким діячем, який надав радянській революції суто російського характеру, повернувши її до національних берегів. Він вигнав євреїв з владних структур Москви, почавши атаку з найбільш видимого супротивника – Троцького. Він проголосив перший п'ятирічний план і здійснив колективізацію на селі, що стало справжнім викликом західному капіталізму. Ніби новий цар, він заволодів абсолютною владою, яку тримав залізною рукою заради та в ім'я російського народу. Образ більшовизму змінився, і дивні праві німецькі “націонал-більшовики” відчували до Росії щось на зразок любові, оскільки в цій примітивній країні вони вгадували свої власні пристрасті та прагнення, оскільки саме тут держава і народ були підпорядковані волі однієї людини. Ненависть до Заходу, всемогутність

політичного рішення, гоніння на християнство, аристократична природа партії влади, культ праці і трудівника, органічний характер поновленого суспільства – все це надавало сталінській Росії неопруського вигляду, російський соціалізм самоорганізувався у щось на зразок військового табору. Здавалося, що навіть радянська революція стає одним із давніх пруських запозичень Росії!

Ми знаходимо звалище подібних ідей, наприклад, у Ернста Нікіша, давнього представника лівого екстремізму, колишнього голови Рад Баварії, який обіймав цю посаду після вбивства Айснера в лютому 1919 року і згодом став націоналістом через прозахідну зовнішню політику урядів Веймарської республіки. Нікіш у своїх нових переконаннях зберігає ідею історичної обраності робітничого класу, але ця обраність відтепер означає не те, що трудівник має стати визволителем людства, а те, що він має втілювати в собі характер і риси нації, бути символом боротьби за державні інтереси⁷⁸. Жовтень 1917 року використовував марксистське прикриття тільки для того, щоб якомога краще захистити свою російську природу від зазіхань західного капіталізму. “Ленінізм – це те, що залишається від марксизму після того, як геніальна людина використала його в інтересах національної політики”. Сталін – справжній і єдиний спадкоємець Леніна: “глибоко пов’язаний з самою сутністю російського життя”, він володіє найдорогоціннішим, на думку Нікіша, “фанатизмом відданості Державним Інтересам”⁷⁹. Слід сказати, що цей автор повернувся з подорожі до СРСР 1932 року, в захопленні від виконання п’ятирічного плану, в якому він побачив диво політичної волі, котра мобілізувала весь радянський народ на боротьбу з технічною відсталістю країни⁸⁰. Таким чином, причини ентузіазму європейського мандрівника виглядають не такими вже безглуздими, оскільки він ненавидить ліберальну демократію, тоді як ентузіазм Еріо чи П’єра Кота пов’язується саме з тим, що вони намагаються її захищати. Втім, історик не залишається нічого іншого, як дивуватися здатності радянського досвіду породжувати ілюзії настільки протилежного характеру.

Націонал-більшовизм, однак, не був справою лише письменників і мислителів. Він знаходить справжнє віддуння й у численних молодіжних організаціях, і навіть у лівому крилі самої нацистської партії: Геббельс завжди був налаштованим проросійськи, навіть прорадянськи – через ненависть до

Заходу, а Отто Штрассер мав прихильність до СРСР, базуючись на революційному радикалізмі. Багато груп практикували єдність дій з німецькою компартією, переконані в тому, що кінець кінцем, якщо навіть комунізм тимчасово переможе, він тим самим лише відкриє дорогу для “фолькіш” (народного) соціалізму. Комуністи вважали так само, але у зворотному сенсі: робітники чи дрібні буржуа, яких нацисти ввели в оману, насправді складають їхній найближчий резерв, і навіть якщо на якийсь момент нацисти переможуть, об’єктивно такий нетривалий успіх спрощує на кінцеву перемогу комунізму. Саме таким був зміст “Декларації-Програми за національне та соціальне визволення німецького народу”, оприлюднений компартією Німеччини 25 серпня 1930 року, документу, витриманого у різко антиверсальському та “шлагетеровському”⁸¹ тоні, що мав на меті відокремити нацистський електорат від керівництва нацистської партії і спрямувати його на шлях комуністичної революції. Здавалося, що вихід Отто Штрассера з нацистської партії, який незабаром відбувся, ставав підтвердженням такої можливості. Ця ілюзія протрималась аж до моменту розгрому партії німецьких комуністів.

Безумовно, за політикою компартії Німеччини стояв Сталін, який діяв через Тельмана, слухняного виконавця його волі, що з 1932 року став повновладним керівником партії⁸². Він не мав потреби в тому, щоб німецькі праві ставали націонал-більшовиками, аби віддати їм перевагу порівняно з буржуазними лібералами, не кажучи вже про соціал-демократів. Упродовж тривалого часу він підтримував з ними тісні стосунки, аби знати, що їхні спільні інтереси та розрахунки були понад усе інше. Маючи лише неясне уявлення про марксизм, Тельман, тим не менше, розумів, що в особі підприємців, великих власників, офіцерів він мав справу зі справжніми можновладцями і що тільки з ними, а відтак зі справжньою владою, потрібно було рахуватися. Як же він міг не поділяти їхніх переконань, якщо в потрібний момент вони зможуть взяти під контроль нацистський рух? Втім, для нього будь-яка сила, що стояла правіше соціал-демократів, становила буржуазну силу, незалежно від того, що їх відрізняло; так що, якщо вже і треба було б мати справу з кимсь із них, то краще обирати саме таких, хто був налаштований на користь Росії. Вимахувати прапором комуністичної революції, боротися проти соціал-демократів і тісно співпрацювати з

правими – ось три ланки однієї і тієї ж політики. Таким був внесок Сталіна у перемогу Гітлера.

Сьогодні історик намагається піти далі в аналізі переліку проявів зиску у розрахунках з грузинським диктатором, якими міг скористатися нацистський режим. На той час Гітлера можна було вважати як ворогом, так і другом, кінець кінцем він видавався найсильнішим із союзників сталінського комунізму: і радянський вождь міг сподіватися на те, що з допомогою Гітлера, спочатку як співника, а потім як ворога, котрого слід розбити, зуміє просунутись у самісінький центр Західної Європи. Врешті так воно і сталося. Не кажучи вже про те, що нацизм упродовж майже п'ятдесяти років слугуватиме мішенню для пропаганди Комінтерну, а потім Комінформу. Звичайно, ми надто б переоцінили політичну далекоглядність Сталіна, якби приписали йому подібне макіавеллівське передбачення. Проте з певністю можна сказати, що він одразу оцінив можливість маневру, що виникла для радянської політики за умови, що єдність “буржуазного” світу буде розірвано через появу сильної Німеччини, керованої урядом правих екстремістів, яка буде у змозі рішуче поламати міжнародний порядок, встановлений Версальською угодою. Росія в подібному разі отримувала б несподіваний простір для маневрування між Німеччиною та державами-переможницями. Цим простором Росія скористалася повною мірою. Саме тому тривалий зв'язок Сталіна з німецькими правими, а також ілюзію, на яку він у вирішальний момент прирік німецьких комуністів, можна розглядати як передмову до пакту 1939 року.

* * *

Політика тридцятих років, з якої логічно випливав початок Другої світової війни, перегорнула останню сторінку: в Німеччині встановився гітлерівський режим. Повоєнна Європа бачила, як народжувався і зростав радянський тоталітаризм, навіть не збагнувши цього факту. Європа була не опозиційним, а радше прихильним свідком перемоги Муссоліні в Італії. І останньою політичною новиною стала поява гітлерівської Німеччини 1933 року. Італійський сценарій повторювався, щоправда, у прискореному темпі. Нацистська революція відбулася зсередини і вже після того, як Гітлер став канцлером. А замість того, щоб довго тривати, як це було в Італії 1922 року,

вона піднялася, немов торнадо, проте цей страшний смерч став наслідком продуманої політики, нацистська революція мала на меті ліквідацію ізольованих і вже розбитих супротивників. Починаючи з кінця лютого, коли минуло менше місяця з дня входження Гітлера до уряду, тисячі комуністів були кинуті до в'язниць, а конституційні гарантії – скасовані відразу після пожежі будівлі Рейхстагу. 5 березня серед масованої пропаганди та відкритих проявів насильства виборці віддають більше половини голосів націоналістичній коаліції, причому 44% отримують нацисти: ці вибори стали прологом до ліквідації інституцій Веймарської республіки. Наприкінці місяця Рейхстаг поступається залякуванню і надає Гітлеру надзвичайні повноваження. Після цього відразу ж на коліна були поставлені уряди земель, які відтепер беззастережно підпорядковувалися центральній владі. Вийшла заборона на діяльність профспілок і партій, уся влада перейшла до рук однієї партії – партії нацистів. У проміжку між кінцем січня та початком липня 1933 року перша революційна хвиля прибрала зі свого шляху всі перешкоди. Наступного року друга хвиля очистить від небажаних елементів саму революційну партію. 30 червня 1934 року за наказом Гітлера буде вбито сотню його прихильників, і серед перших загине начальник штурмових бригад Рем, один з найдавніших соратників фюрера.

Дикий характер подібних ексекуюцій найкраще відображає всю природу нового режиму. Оскільки вони означають не стільки викорінення ідей, відмінних від ідей великого фюрера, скільки фізичне винищення всіх людей, які демонструють або здатні продемонструвати незалежність своєї думки щодо вождя. Гітлер наказав ліквідувати Рема не тому, що той був “лівішим”, аніж він сам: подібні відмінності та визначення, запозичені з іншого політичного життя, тут не мають жодного сенсу. Діяч, якого він убив, один з найдавніших його прибічників, виявлявся потенційним суперником, котрий знав про Гітлера все від самого початку його кар’єри і був сильним через особисту відданість йому штурмовиків. “Ніч довгих ножів” була чимось на зразок зведення рахунків між гангстерами; у порівнянні з нею вбивство Матсотті⁸³ виглядає дитячою забавою: італійського депутата-соціаліста вбили поліцейські агенти, які відмовилися взяти на себе провину за цей злочин, хоча вбивство викликало широке суспільне заворушення. Тоді як Гітлер сам керував каральною

експедицією своїх підручних. І армія схвалила його дії, а громадська думка надала для масового вбивства привід⁸⁴!

Здається, що Гітлером захоплювався навіть Сталін. Хоча генеральний секретар і був майстром у подібних справах, він все ж таки був тільки послідовником і наслідувачем. На той час він ще не вбив чи не наказав убити старих більшовиків, на якийсь період вдовольнившись їхнім вигнанням або цілковитим підкоренням своїй власній волі. Проте Ніч довгих ножів показала йому приклад, яким він не забарився скористатися. Мине менше, ніж півроку з моменту ліквідації Рема та його найближчого оточення, і в Ленінграді буде вбито Кірова, другого номера більшовицької партії⁸⁵. Втім, Сталін діяв не так як Гітлер. Убивство Кірова стало для нього приводом для організації операції значно ширшої та значно тривалішої, ніж каральна експедиція Гітлера 30 червня: знищення одного з більшовицьких вождів було відправною точкою гігантських і нескінченних репресій, основними цілями яких, в основному, стали члени більшовицької партії.

Так обидва режими майже водночас продемонстрували дві характерні риси, що відокремлювали їх від цивілізованої частини людства: цілковите панування над державою однієї партії і неподільну владу в цій партії, зосереджену в руках однієї людини. Виникли політичні системи, в яких немає зафіксованих законів, де ніщо нікого не захищає і де політична поліція може заарештувати чи примусити зникнути назавжди абсолютно кожного, крім одного. Такий загальний терор, який упродовж тривалого часу був однією з основ радянського режиму, мав як доктринальне обґрунтування, так і конкретні мотиви, що спиралися на обставини: війну, контрреволюцію, класову боротьбу, протидію “куркулям”. Новітність ситуації полягала в тому, що – разом з масовими та сліпими репресіями, сигналом для початку яких по всій території СРСР стало вбивство Кірова, через сімнадцять років після революції – ідеологічні пояснення цих обставин і мотивів висувалися все неймовірніші, оскільки “диктатура пролетаріату” існувала вже впродовж життя цілого покоління і тепер спрямовувала свої удари не проти уявного ворога, а проти найдавніших своїх прибічників. Відтепер терор Сталіна, так само як і терор Гітлера, підживлював себе сам. Він зростав від власного руху, підсилюючись власним поступом, ставав дедалі лютішим і жорстокішим через свої ж жахливі та безглузді удари, наповнював страхом усе і всіх, включаючи і тих,

хто його здійснював, всіх, крім одного “Старшого брата”. Він уже не мав нічого спільного ні з диктатурою класу, про яку говорив Ленін, ані з “тотальною державою”, яку провіщала ціла низка німецьких професорів⁸⁶ у період Веймарської республіки. Ці роки позначаються виходом на світову арену двох небачених для європейської політики монстрів.

Повертаюся до того, з чого я починав даний розділ: ішлося про аналогію, що представляють тоталітарні режими, яка не могла не потрапити в поле зору прискіпливих тогочасних спостерігачів, навіть якщо не всі вони використовували для пояснення цієї аналогії словник “тоталітаризму”. Ось ще одне свідчення, яке, можливо, видаватиметься навіть красно-мовнішим, ніж свідчення відоміших авторів, таких як Елі Алеві чи Карл Каутський. Я наведу його з книги маловідомого німецького автора, котрий залишався дещо в тіні і не був ані лібералом, як Алеві, ні соціалістом, як Каутський. Це єврейський професор, що долучився до католицизму і вимушений був емігрувати з Німеччини через коричневий терор. Його звали Вальдемар Гурьян. У 1935 році він видав невеличку книгу на тему дещо несподівану для людини, яку шойно вигнали з Німеччини. Книжка називалася “Майбутнє більшовизму”⁸⁷.

Автор не був антинацистським шанувальником Радянського Союзу, навпаки, він виявляв себе радикальним критиком російського режиму, який, за його переконанням, виростав з того ж коріння, що і нацизм: дійсно, більшовизм не бере свого початку ні в роботах Бердяєва у запереченні християнства, ні, згідно з висновками буржуазних мислителів, у руйнуванні виробництва, ні у Шпенглера, у поверненні Європи до варварства. Бо, висувуючи такі гасла, він втрачав би могутність своєї чарівності, якою вже володів наприкінці війни, оскільки виявився серед переможених. І навіть потім, коли він мав вигляд мученика, знищеного спочатку італійським фашизмом, а потім нацизмом у Німеччині, більшовизм не втрачав своєї чаклунської сили. Однак, якщо йому вдавалося так довго зберігати настільки міцні позиції, то відбувалося це з іншої причини, прихованої серед взаємних образ: тому що Гітлер був молодшим братом Леніна. Аби показати таку таємну спорідненість філософським чином, мало сказати, що ширший концепт російського режиму був позначений географічною периферійністю та історичним відставанням. Бо, якщо сутність більшовизму полягає не в

марксизмі і не в російському чи радше російсько-азіатському спадку, а в абсолютному пріоритеті, який він надавав політичному порядку та формуванню суспільства, тоді виходить, що режим, народжений Жовтнем 1917 року, може розглядатись як перша поява Партії-Держави, яку ідеологія наділила винятковим правом здійснювати свою есхатологічну місію.

У Росії це явище запозичило свою форму у марксизму з особливих причин: країна не мала іншого ідеологічного підґрунтя для того, щоб відразу долучитися до сучасності, тож використання Маркса дозволило, з одного боку, запалити маси революційною надією, а з іншого – підтримати себе владою науки і техніки, які були справжньою релігією XIX століття. Втім, на території решти Європи, тобто в самому її серці, люди і партії, які вважали себе покликаними до здійснення тих самих завдань, що і більшовицька партія в Росії, не могли діяти в ім'я XIX століття. Вони також були абсолютистами політичної волі та ідеології, проте прагнули керувати своєю боротьбою проти ідей XIX століття, а відтак – водночас і проти лібералізму, і проти марксизму, і зокрема проти його російсько-азіатської версії. Обов'язком націонал-соціалізму стало втілення в життя “коричневого більшовизму”⁸⁸.

Порівняння між нацизмом і комунізмом, застосоване Вальдемаром Гурьяном, базується зокрема на тому, що перед приходом Гітлера до влади, значна частина німецьких правих екстремістів відчувала до Радянського Союзу неабияку симпатію. І відбувалося це тому, що обидва режими для них народилися з одного і того ж пристрасного заперечення лібералізму. Марксизм у Росії, як вважали вони, був філософією, до якої вдалися, виходячи з обставин. Обидва режими прагнули визволити техніку від служіння Капіталу. Католицький філософ Гурьян зовсім не був лібералом. Більшовицький і нацистський режими так само видавалися йому продуктом кризи буржуазної Європи, що гинула між 1914 і 1918 роками, не в змозі подивитися далі своїх кордонів. Але філософа лякало саме те, що приваблювало в цій кризі націонал-більшовиків. Ідеться про анти-романський, антикатолицький дух, який вони так прославляли; в цьому він вбачав знак морального занепаду. Філософія життя, дикунство, культ сили, котрі націонал-більшовиками вітались як відродження, він сприймав як відступ і навіть як самогубство цивілізації. Націоналізм, що виявлявся джерелом їхньої могутності, викликав у нього страх. Він сприймав його як отруту

для демократії. За нових умов (оскільки Гітлер приходить до влади) Гурьян повертається до своєрідного аналізу націонал-більшовизму: однак робить це у такий спосіб, щоб тільки проклинати те, чим захоплювалися нацисти.

“Червоний” більшовизм, таким чином, подається як явище, що провіщає появу тоталітарних режимів ХХ століття, хоча при цьому він має на собі вбрання іншої епохи. І ось те, що він передбачав, було втілено у життя Гітлером, але вже у сучасній формі. І справді, Німеччина не так потерпала від відставання у технології та промисловості, як страждала від надмірності в даному питанні. Вальдемар Гурьян бачить у економічному гіперрозвитку одну з причин підсилення корпоративних інтересів і збільшення кількості груп тиску: він бачить у цьому класичний спротив великої кількості німецьких консерваторів, спрямований проти Веймарської республіки, звинуваченої в тому, що вона виступає лише як суддя у суперечках між різними лоббі. Російські більшовики взяли владу, спираючись на анархію, тоді як німецькі нацисти підхопили її, виступаючи з погрозами щодо виникнення анархії, в ім'я міцної та монолітної держави, втіленням якої був їх вождь.

Отже, стежачи за цим порівняльним аналізом, не слід робити висновків, боцімто автор був хоч скількись прихильним до режиму, який вигнав його з країни. Навпаки, обидва прояви більшовизму – як червоний, так і коричневий – належать, на його думку, до одного руху, що веде до політичного знищення європейської цивілізації. Для цього варто лише прочитати розділ його книги, присвячений гітлерівській державі. На відміну від радянського режиму, який здійснюється, маскуючись під демократію, гітлерівський націонал-соціалізм діє відкрито, хоча по суті його роль і функціонування підпорядковуються однаковим правилам: партія підкорює державу і через неї контролює все суспільство і всі прояви громадської думки, починаючи з церков. Виникає націонал-соціалістичний народ, так само, як уже виник народ радянський: і той, хто не в його лавах, вважається антисоціальним елементом. Єдність постійно прославляється й утверджується перед людьми як найвища чеснота, особливо коли йдеться про ідеологію; найвищий прояв такої єдності виявляється у культі Вождя. Таким чином, народні маси перебувають у обов'язковому та постійному зв'язку з державою-партією. Поза цим є лише рухливі і водночас

одноманітні вороги народу, на яких неухильно вказує Вождь: у Леніна – це буржуа, у Гітлера – євреї. Бо при всьому тому наявність змови має бути постійною та всюдисущою, аби народ почувався мобілізованим, а режим – вічним. До чого тут ідеології, які використовують для своїх потреб нацизм і комунізм, до чого тут обставини, за яких вони виникають, якщо обидва ці режими є водночас і такими новими, і такими подібними?

Залишається останнє питання, перед вирішенням якого Гурьян не відступає: чи можливо, щоб два ці режими, які не лише схожі один на одного, а і протистоять один одному як найзапекліші вороги, втілювали одну і ту ж свідомість? Його відповідь, перш за все, стосувалася німецьких антинацистських консерваторів, що мали сумніви відносно такого ототожнення під тим претекстом, що для них нацизм є менш нігілістичною ідеологією у порівнянні з більшовизмом (зокрема, стосовно ворожого ставлення до християнства). Обидві ідеології, відповідає Гурьян, не можна розглядати як філософії. Це лише знаряддя дії, історичні сили, спрямовані до однієї мети, що і показує їхній істинний зміст: абсолютна політична влада партії, яка панує над згуртованим у єдності народом, ось і вся велика таємниця XX століття. У цьому сенсі саме нацизм “найяскравіше демонструє тип більшовицької ідеології”⁸⁹, оскільки він є чистим нігілізмом, не маючи нічого спільного з віддаленою прив’язкою до марксизму, через який більшовизм обстоював універсалізм розуму. Він веде мову лише про життєву силу, він не має іншої мети, крім влади, крім насильства у нього немає інших засобів для досягнення цієї мети, тоді як ленінська фразеологія постійним маскуваням бруталності засобів високими цілями знову і знову зраджує своїм джерелам, фальшиво проголошуючи головною метою примирення всього людства.

Отже, ворожість нацистів до більшовизму базується не стільки на дійсному житті в середині сталінського режиму, скільки на тому, що той зберігає бодай якийсь зв’язок з марксизмом. Дійсно, лише Гітлер зі своїми прибічниками змусили вийти на світ культ сили і влади в абсолютно неприкритій формі, що не долучалася до жодної з утопій XX століття. Суспільству, заляканому – у прямому сенсі цього слова – загрозою комунізму, нацисти з фюрером на чолі давали захист і відновлення, хоча користувались однаковими з більшовиками засобами, насаджуючи ідеологію, що радикально відкидала будь-

яку ідею моралі. Більшовизм остаточно поривав з минулим, тоді як більша частина німецьких консерваторів і буржуа сподівалися побачити у нацизмі, за умов підміни ідеї нації ідеєю раси, щось на зразок повернення до давніх традицій. Однак усі вони страшенно помилялися: нацизм є більшовизмом, спрямованим проти попереднього більшовизму. Його перевага над попередником полягає у відмові від утопії, а також в інтелектуальному та технічному відриві, за умов якого нацизм здійснює свої справи: бо Німеччина у цьому сенсі є незрівнянно розвиненішою, ніж Радянський Союз. Гітлер краще за Сталіна втілює в життя тоталітарну обітницю Леніна. Він робить це також краще за Муссоліні, який залишив у своїй країні монархічне правління, Церкву та громадянське суспільство. Саме в Німеччині ми бачимо найдосконаліший більшовизм: політична влада, дійсно, охоплює тут усі сфери буття: від економіки до релігії, від техніки до душі. Іронією історії, а радше її трагедією, є те, що обидва тоталітарні режими, тотожні у прагненні абсолютної влади над дегуманізованими людьми, представляли себе єдиним захистом від небезпек, які являв інший режим. Пропаганда кожного з них була абсолютно подібною у виявленні своєї ненависті до супротивника.

Проте, відступаючи від інтернаціонального прозелітизму, притаманного СРСР, чи була нацистська Німеччина менш небезпечною для майбутнього людства у порівнянні з російським більшовизмом? Ні, відповідає Гур'ян, зовсім навпаки. Вона була приречена на експансію, тоді як Радянський Союз, перебуваючи ще на примітивній стадії розвитку, хоча мав безліч потенційних багатств, закривав свої зовнішні кордони на важкий засув. Якщо правда те, що більшовизм, в обох своїх проявах – нацистському і радянському – є дитям століття, яке з'явилося на світ через руйнацію-розпад буржуазного світу, тоді як уявити, що нацистський рух, єдиний справді сучасний (у порівнянні двох режимів), не мав у собі сили поширитися і перемогти?

Отже, як зло – нацизм має потенційну перевагу над російським більшовизмом. Гур'ян позбавляє сучасників можливості зробити подібну помилку, що могла б стати наслідком звуження поняття гітлеризму до меж відомих політичних форм: оскільки, якщо фюрер був тільки диктатором, то всі диктатури проходять разом з суспільними обставинами, які робили їх необхідними, а в разі, якщо він був маріонеткою

великого капіталу, тоді від нього можна було б чекати деякої покірності до своїх хазяїв, тобто, хоча б мінімуму раціоналізму в розрахунках. Та ж ні. Гур'ян дає зрозуміти, що подібне тлумачення насправді приховує велику загадку влади гітлеризму над німцями, якій передувала влада більшовиків над населенням Росії: ця влада є зовнішньою стосовно будь-якої свідомої та організованої суспільної сили, вона жодним чином не пов'язується з елітою країни, ні після своєї перемоги, так само, як не пов'язувалася з нею до перемоги. По суті, ліберальні чи марксистські теорії нічого не пояснюють про головну рису європейської історії після 1918 року: політика – в багатьох великих державах Європи – вислизає з рук буржуазії. Теорія не лише не пояснює цього явища – вона його приховує. Але у випадку з перемогою Гітлера в Німеччині – і особливо в ньому – цей феномен вглядає найпоказовіше: захоплення влади в ім'я “мас” партією авантюристів здійснюється в одній з найбільш розвинених і цивілізованих країн Європи, воно відбувається без соціального вибуху, як це було під час страшної російської катастрофи 1917 року. Таємниця полягає не стільки у парламентських обставинах січня 1933 року, скільки в тому як легко – всього за кілька місяців – нацисти зуміли підкорити всю країну, включаючи буржуазію, і привести її до стану абсолютної покірності.

Серед німецьких інтелектуалів того часу Гур'ян мав однодумців. Томас Манн, якого не було в Німеччині під час пожежі рейхстагу, вирішив не повертатися до Мюнхена. Адже нацисти не зупинялися перед погрозами навіть на адресу найбільших діячів німецької культури. Людина, яка застерігала своїх співвітчизників проти “ідей 1789 року” заради “ідей 1914 року”, може виявляти себе яким завгодно полум'ямним і непересічним патріотом і бути одним з найславетніших письменників, але він зберігає за собою позицію незалежного спостерігача – та, виявляється, і цього досить, аби потрапити під підозру. 27 березня 1933 року у своєму “Щоденнику” він робить такий запис: “Німцям судилося здійснити революцію доти небаченого роду: без ідеї, проти ідеї, проти всього високого, проти найкращого і доцільного, проти свободи, істини, права. В історії людства нічого подібного ще не відбувалось. І в той же час – неймовірно виявлення масової радості народу, який думає, ніби він цього дійсно бажав, а насправді його обдурили з

безмежною підступністю”⁹⁰... Доти “небаченою” в нацистському режимі була ненависть до високих ідей і навіть взагалі до ідей – це стосувалося будь-якого правління: сталося щось неймовірне – ніби німецька культура діяла проти себе самої. Втім, гітлерівський режим мав уже двох попередників – “антидемократичні перевороти в Росії та Італії”⁹¹, адже всі ці країни мали подібну воєнну долю; їх народи були “демократизовані” поразкою та приниженням; вони не змогли впоратися з руйнівними наслідками світової війни. Нацизм є німецьким більшовизмом⁹². Сумнозвісна оригінальність гітлерівського режиму полягає в тому, що він примушує нас побачити крайній вимір культурної та моральної мерзенності, ніби Німеччина сплачувала свою історичну обраність якимось особливим падінням: в очах людини, що “оплакує “ідеї 1914 року”. війна, котру готують нацисти, є нічим іншим, як божевіллям авантюристів, в якому загине нація.

Кількома роками пізніше, в темний період пакту Гітлера-Сталіна, Томас Манн буде зітхати з приводу долі Німеччини, “відділеної від Заходу, можливо, назавжди і спрямованої в бік Сходу”: коротко кажучи, він буде оплакувати смерть Німеччини. “В Німеччині мала місце революція з глибокими наслідками; вона цілковито денаціоналізувала країну, якщо мати на увазі всі традиційні риси німецького життя, надаючи собі вигляду “національного” явища. Нацистський більшовизм не має нічого спільного з німецьким характером. Нове варварство природним чином знайшло контакт з Росією, яка на вигляд є ворожою”⁹³. Томас Манн сподівається, що “цивілізація” могла б залишатись у відносній недоторканості і зберігати достатню силу, щоб покінчити з двома монстрами, що об’єднались у коаліцію: через це він знову повертається до своєї давньої недовіри до надто “цивілізованого” Заходу саме тоді, коли тому не залишається іншого виходу, як виступити проти переможного нацизму, який відтепер представляє “Культуру”...

Найкращою відповіддю на такий світлий вияв відчаю кількох великих представників німецької культури, які поставили під сумнів саму можливість виживання своєї нації, може слугувати далекоглядність кількох видатних мислителів Заходу, серед яких, як ми вже побачили, у перших лавах був Елі Алеві. Розкопуючи ту ж саму жилу, що Гурьян чи Манн, професор з вулиці Сен-Гійом у своїй славетній лекції 1936 року охрестив тодішню

епоху “срою тираній”⁹⁴. Він застосував слово “тиранія” як більш відповідне ситуації у порівнянні зі словом “диктатура”, щоб підкреслити тривалий характер російського, італійського чи німецького режимів. Диктатура визначає тимчасову стадію політичного стану, який прагне свободи, тоді як тиранія виходить за межі подібної перспективи. Тиранія є самодостатньою і відкидає будь-яку мету, крім утвердження в собі самій. Вона стала дитям виродження демократії та суперечностей соціалізму; тиранія змогла підмінити їх собою. Її колискою була війна 1914 року. Щодо форми, то Муссоліні наслідував Леніна, перш ніж стати прикладом для Гітлера. Що стосується її сутності, то сучасні держави не припиняють надавати тоталітарним партіям необмежені можливості абсолютного панування над суспільством. Насамкінець, історія трьох “тираній” століття поступово зменшувала ідеологічні розбіжності між ними: комунізм усе більше стає національним, а фашизм – усе більше суспільним. Отже, аналіз, до якого вдався Елі Адеві, приводить його до висновку, що відмінності між трьома тираніями є несуттєвими у порівнянні з тим, що їх уподібнює і що Марсель Мосс описує одним реченням: “Комуністична партія залишається у своєму військовому таборі у Росії, і дослівно так само розташовуються фашистська та гітлерівська партії, не маючи ні артилерії, ні флоту, але з усім поліцейським апаратом”⁹⁵.

Втім, якраз у цей час комунізм намагається наново самовизначитися саме в боротьбі проти фашизму.

ПРИМІТКИ:

¹ Елементи подібної історії можна знайти у таких книгах: Leonard Schapiro, *Totalitarianism*, Pall Mall, Londres, 1932; Karl Dietrich Bracher, *The Disputed Concept of Totalitarianism, Experience and Actuality, in Totalitarianism reconsidered*, Ernst A. Kenze (ed.), Kennikat Press, Londres, 1981; Guy Hermet (ed.), *Totalitarismes*, Economica, coll. Politique comparee, 1984.

² Втім, це ще не робить Токвіля тим мислителем, котрий би звертався до теми “тоталітаризму”. Але інтуїтивно він відчував, що у сучасних йому державах, для яких характерними рисами ставали незалежність і рівність індивідів, поневолення людей владою може приймати крайні, доти небачені, форми.

³ Mussolini, *Opera*, XXI, p. 362. Cf. Leonard Schapiro, *Totalitarianism*, *цит. мов.*, p. 13.

⁴ Ernst Junger, *La Mobilisation totale*, *цит. мов.*

⁵ Karl Schmitt, *Der Huter der Verfassung*, Tübingen, Mohr, 1931, p. 79. Cf. Ernst Fraenkel, *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*, trad. anglaise, Oxford University Press, 1941, p. 60.

⁶ Видано у книзі: Elie Halevy, "L'ère des tyrannies" *Etudes sur le socialisme et la guerre*, préface de C. Bougle, postface de R. Aron, Gallimard, 1938, p. 213-249.

⁷ Слово застосовує філософ Моріс Блондель, цит. тв., стор. 237.

⁸ Karl Kautsky, *Marxism and Bolshevism. Democracy and Dictatorship*, in J. Shaplen and Shub (ed.), *Socialism, Fascism, Communism*, New York, 1934, p. 213.

⁹ Цитується за працею Анрі Вебера. Див. Henri Weber, *La Théorie du stalinisme dans l'œuvre de Kautsky*, in Evelyn Pisier (ed.), *Les Interprétations du stalinisme*, P.U.F., 1983, p. 63.

¹⁰ Заснований у Відні в лютому 1921 року соціалістичними партіями, які вийшли з II Інтернаціоналу, проте вороже ставилися до III Інтернаціоналу, "Другий з половиною Інтернаціонал" ("l'Internationale 2 S") складався, в основному, з австрійців. Закінчилося тим, що він розпався і приєднався до Робітничого соціалістичного, тобто II, Інтернаціоналу.

¹¹ Див. далі у розділі "Комунізм періоду холодної війни".

¹² Historikerkreis, Munich, 1987; trad. française: *Devant l'histoire. Les documents de la controverse sur la singularité des l'extermination des Juifs par le régime nazi*, Edition du Cerf, collection Passages, 1988.

¹³ Упродовж двадцяти років, і особливо після дискусії 1987 року, думки Ернста Нольте піддаються в Німеччині і взагалі на Заході такій нищівній критиці, що, здається, заслужують на особливо розгорнутий коментар.

Одна з його головних заслуг полягає в тому, що він надто рано перейшов заборонену межу і почав паралельне вивчення комунізму та нацизму. Вже 1963 року у книзі *Der Faschismus in seiner Epoche* ("Фашизм у контексті своєї епохи"; французький переклад *Le fascisme en son époque*, 3 vol. Julliard, 1970) Нольте виклав в основних рисах свою історико-філософську концепцію XX століття, що лежить у руслі гегелівських і гайдеггерівських ідей. Ліберальна система, з причин своєї суперечливості та нескінченної відкритості в майбутнє, виступила в ролі матриці для двох великих ідеологій: комуністичної та фашистської. Перша, яку започаткував Маркс, доводить до крайньої межі "трансценденцію" сучасного суспільства: автор має на увазі абстракцію демократичного універсалізму, яка виштовхує думку та діяльність людей за межі природи та традиції. Діючи в протилежному напрямку, фашизм прагне позбавити людей смутку, який є породженням свободи та недетермінованості. У своїх далеких джерелах пафос Нольте торкається Піщого та його бажання захистити "життя" та "культуру" від "трансцендентності".

Звідси випливає, що обидві ідеології неможливо вивчати парізно: разом вони доводять до крайньої точки суперечність лібералізму, заповнюючи наше століття своєю взаємодоповнюваністю-ворожнечою. А їхня взаємодія підпорядковується також хронологічній послідовності: перемога Леніна передувала перемозі Муссоліні, не кажучи вже про Гітлера. І не тільки передувала, а і наперед визначала перемоги двох останніх. Нольте продовжував розвивати та поглиблювати цю думку в подальших творах: *Die Faschistischen Bewegungen*, 1966 ("Фашистські рухи", Франц. Переклад *Les Mouvements fascistes*, Calmann-Lévy, 1969); *Deutschland und der Kalte Krieg*, 1974, ("Німеччина та холодна війна") і особливо *Der Europäische*

Burger Krieg, 1917-1945, 1987 ("Європейська громадянська війна 1917-1945 років"), доводячи, що в ідеологічному плані універсалистський екстремізм більшовиків викликав партикуляристський екстремізм нацизму. У політичному ж плані, винищення буржуазії, до якого вдався Ленін в ім'я абстракції безкласового суспільства, викликало соціальну паніку в тій частині Європи, що була найбільш вразливою для комуністичної загрози: звідси і впливає перемога Гітлера та контртерор нацистів.

Проте і Гітлер у своїй боротьбі приречений на поразку, тому що він залучається до універсального розвитку "техніки" і використовує ті ж методи, що і його супротивник. Так само, як Сталін, він дав зелене світло індустріалізації. Він стверджує, що хоче знищити євдо-більшовизм, що двоголову гідру соціальної "трансценденції", а сам намагається уніфікувати людство під пануванням німецької "раси". Таким чином, нацизм у своєму русі зраджує логіці першого поштовху. Саме цим Нольте пояснює та виправдовує короткий профашистський період у діяльності Гайдеггера, який незабаром став його учителем (див. одну з останніх робіт Нольте: *Martin Heidegger. Politik und Geschichte im Leben und Denken*, 1992): філософ мав підстави як для того, щоб перейнятися нацизмом, так і для того, щоб розчаруватись у ньому.

Можна зрозуміти, чому книги Нольте шокували повоєнні покоління, які потерпали від почуття власної провини і боялися, що бажання зрозуміти фашизм може послабити ненависть до нього, або просто були під владою конформізму тих років. Перші дві причини виглядають шляхетно, й історик повинен їх поважати. Проте він не має права одягати такі ж темні окуляри, інакше він ніколи не зрозуміє, яким чином радянський терор був одним з найважливіших факторів, що забезпечили популярність фашизму та нацизму двадцятих і тридцятих років. Він не зрозуміє, як прихід Гітлера до влади був пов'язаний з попередньою перемогою більшовиків і ленінським прикладом насильства, що став стрижневим принципом державності. Він не зрозуміє ролі комінтернської нав'язливої ідеї перенесення пролетарської революції до Німеччини. Забороняти подібні підходи означало б відмовлятися від написання історії фашизму та ставати в позицію радянської історіографії, яка забороняє критику комунізму під тим приводом, що це може зашкодити єдності антифашистського руху. Одна з заслуг Нольте полягає в тому, що він порушив означене табу.

Та його біда — що він гіпертрофував свої положення, що й ослабило його позиції в дискусії з німецькими істориками: він намагався зробити євреїв організованими супротивниками Гітлера і союзниками його ворогів. Нольте не належить до тих, хто заперечує злочини нацизму щодо євреїв. Він багато разів висловлював жах перед цими злочинами, перед організованим геноцидом єврейської нації. Проте він також підкреслював, що знищуючи буржуазію як клас, більшовики першими вказали шлях, що ГУЛАГ виступив попередником Овенсіма. Геноцид євреїв, виславшись у тенденції епохи, був для Нольте ще жакливішим, бо слугував не засобом досягнення перемоги, а самоціллю. Та все ж таки в останніх творах, аналізуючи параноїдальний антисемітизм Гітлера, Нольте, як здається, намагається знайти для нього "раціональне" обґрунтування в заяві Хаїма Вейцмана від імені Всесвітнього єврейського конгресу у вересні 1939 року (див. *Devant l'Histoire*, цит. тв., стор. 15), де містився заклик до всіх євреїв воювати на боці Англії. Цей аргумент водночас є морально

неприйнятним і помилковим. Він, безумовно, пов'язується з тлом приниження німецького націоналізму, в якому от уже впродовж двадцяти років звинувачують Нольте його опоненти і який виступає одним з екзистенційних важелів його книги. Але навіть якщо такі дорікання є частково справедливими, вони не можуть знецінити праці та підходи одного з найближчих дослідників останньої половини ХХ століття.

Див. Hans Christof Kraus, "L'historiographie philosophique d'Ernst Nolte", in *La Pensée politique*, Hautes Etudes – Le Seuil – Gallimard, 1994, p. 59–87; Alain Renaut, préface à *Ernst Nolte: les mouvements fascistes*, *цит. мов.*, p. 6–24.

¹⁴ Фердінанд Лассаль (1825–1864). Один із засновників німецького соціалізму, блискуча особистість, представник богеми. Спочатку був пов'язаний з Марксом та Енгельсом під час Рейнської революції 1849 року, а потім став їхнім супротивником. Приблизник радше гегелівської, ніж марксистської системи, він розглядав державу як інструмент досягнення загального єднання, а завоювання держави робітничим класом – умовою звільнення людства. У 1863 році, всього за рік до смерті (його було вбито на дуелі), Лассаль заснував Всезагальну німецьку робітничу спілку. Серед тактичних завдань на перше місце він висував боротьбу проти ліберальної буржуазії, навіть ціною союзу робітничих партій з силами доліберального чи антиліберального консерватизму: аристократією, армією, монархією або пруською бюрократією. Саме з цього приводу відбуваються його знамітні зустрічі з Бісмарком.

¹⁵ *L'Action française*, 15 novembre 1900, cité in Zeev Sternhell, *La Droite révolutionnaire 1885–1914. Les origines françaises du fascisme*, Le Seuil, coll. L'Univers historique, 1978, p. 359.

¹⁶ Ch. Maurras, *Dictionnaire politique et critique*, t. V, p. 213, cité in Zeev Sternhell, *цит. мов.*, p. 359.

¹⁷ Порівняння Муссоліні і Леніна ввів до обігу сам Муссоліні у великому інтерв'ю 1932 року. Див. Emil Ludwig, *Entretiens avec Mussolini*, Albin Michel, 1932, p. 164–168.

¹⁸ André Brissaud, *Mussolini*, Librairie académique Perrin, 1975, t. I, p. 85.

¹⁹ "Рісорджименто", тобто "воскресіння", літературна, філософська та політична течія, яка в середині ХІХ століття супроводжує та підтримує визволення й об'єднання Італії.

²⁰ В інтелектуальних колах, які вважаються попередниками італійського фашизму Муссоліні, зокрема у Франції, класичною книгою була праця Зеева Штернхеля "Революційне право, 1885–1914. Французькі витoki фашизму", *цит. тв.* (*Le Droite révolutionnaire*, 1885–1914).

²¹ Цю термінологію він застосовує у статті від 18 жовтня 1914 року, вміщеній у газеті "Аванті". Стаття сигналізує про зміну його позиції.

²² Джузеппе Мадзіні (1805–1872) – один з найславетніших героїв романтичного періоду європейського національно-визвольного руху, письменник і водночас засновник сучасної Італії. Став відомим як член таємної організації карбонаріїв, яка 1831 року здійснила невдалу спробу відродження Італії. Після поразки карбонаріїв Мадзіні 1834 року заснував рух "Молода Європа", який водночас був і політичним, і інтелектуальним. Йдеться про боротьбу за визволення поневолених народів, які й Мадзіні надавав характеру, що уособлював її з релігією: інтелектуально він походив з тих же кіл, до котрих належали Мішле та Міцкевич. Мадзіні емігрує спочатку до Швейцарії, потім переїздить до Лондона. Потім він

бере активну участь у революції 1848 року в Італії, якийсь час воюючи у загонах Гарібальді. Трохи пізніше він вітає національне об'єднання Італії, хоча шкодує, що країна набула єдності під королівською владою. Останні роки життя Мадзіні були затьмарені усвідомленням того, що історія не сприйняла його ідей: націоналізм посів місце боротьби за національну незалежність, а соціалізм Маркса і Бакуніна – місце релігії людяності.

²³ У своїй книзі 1844 року “Споглядання Італії” граф Бальбо висуває консервативну тезу італійського возз'єднання (не порушуючи основ європейської рівноваги), що протиставляється революційній тезі Мадзіні (об'єднання Італії як складова частина європейської революції націй, що передбачає падіння імперії Габсбургів). Див. Federico Chabod, *A History of Italian Fascism*, Weidenfeld, 1963, ed. Italienne, Einaudi, 1961, part. I, chap. 1.

²⁴ Michel Ostene, *Intellectuels italiens et fascisme. 1915-1929*, Paris, Payot, 1983, p.30–92.

²⁵ Michael A. Ledeen, “Italy: War as a Style of Life”, in Stephen R. Ward (ed.), *The War Generation*, Kennikat Press, 1975, p. 104-134.

²⁶ Моїм аналізом, який вміщено на наступних сторінках, я багато в чому завдячую великому історичу сучасності, досліднику італійського фашизму Ренцо Де Феліче, а також його монументальній біографії Муссоліні та іншим книгам: *Il fascismo. Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici*, ed. Laterza, Bari, Rome, 1974; *Fascism. An Informal Introduction to its Theory and Practice. An Interview with Michael Ledeen*, Transactoin books, New Brunswick, 1976 (1re ed.: *Intrevista sul fascismo*, Laterza, 1975).

Французькою мовою існує така його книжка: *Le Fascisme, un totalitarisme à l'italienne?* Presses de la Fondation des sciences politiques, Paris, 1988 (йдеться про уривки з біографії Муссоліні у чотирьох томах).

²⁷ Гюстав Лебон, автор книги “Психологія патовцю” (останнє видання побачило світ у Парижі 1990 року). В одній зі своїх подальших статей Гюстав Лебон (Gustave Le Bon), коментуватиме спорідненість Муссоліні та Леніна. Див. “L'Evolution de l'Europe vers des formes diverses de dictature” *Annales politiques et littéraires*, 1924.

²⁸ Georges Sorel, *Reflexions sur la violence*, Ed. Marcel Riviere, rééd. 1972, préface de Claude Polin. Voir in fine, p. 375-389, текст “За Леніна” (*Pour Linine*) був написаний Сорелем у вересні 1919 року на підтримку Леніна. Щодо порівняння Леніна та Муссоліні див. *Propos de Georges Sorel recueillis par Jean Variot*, Gallimard, 1935, p. 66 et 86.

²⁹ Georges Sorel, *Reflexions sur la violence*, цит. м., p. 380-384.

³⁰ *Propos de Georges Sorel*, цит. м., p. 86.

³¹ Michel Ostene, *Intellectuels italiens et fascisme, 1915-1939*, цит. м., p. 97–207. Щодо Бенедетто Кроче див. стор. 242–249.

³² Renzo De Felice, *Mussolini, t. I, Mussolini il rivoluzionario*, 1965, Див. також роботу того ж автора, *An Interview with Michael Ledeen*, цит. м., p. 43–60.

³³ Michael Ledeen, *Universal Fascism. The Theory and Practice of the Fascist International, 1928-1936*, New York, Howard Fertig, 1972.

³⁴ У 1797 році Констан, дійсно, пише у шостому розділі своєї брошури, що називалася “Політичні реакції” (*Les réactions politiques*), про своїх колег, схильних до критики, навіть з добрими намірами, зловживань Революції: “За подібними письменниками, чії наміри є чистими, спогади – гіркими, а сумління – надмірним, насправді, маючи на меті ширші цілі,

йде, спираючись на складні засоби, по суті партія монтаньярів, але ці монтаньяри виступають за встановлення королівської влади" (*Hérités et discours politiques*, éd. O. Pozzo di Borgo, t. I, p. 49). Саме на цей заклик до контрреволюційного терору через кілька місяців відповів Жозеф де Местр десяти розділом книги "Роздуми про Францію" (*Considérations sur la France*), що пазивався "Фальшиві небезпеки контрреволюції" (*Des prétendus dangers d'une contre-révolution*) éd. Slatkine, 1980, p. 159-184.

³⁵ Про це, крім уже цитованих робіт Р. де Феліче, французькою мовою існує праця Анджело Таска: Angelo Tasca, *Naissance du fascisme, l'Italie de l'armistice à la marche sur Rome*, Paris, Gallimard, 1938; reed. 1967 (preface Ignazio Silone).

³⁶ Там само, стор. 182: "Практично вони (комуністи) борються проти фашистів не більше і не менше за інших, але їхня позиція складає для фашистів неоціненну підтримку. Для них фашизмом є все: держава, буржуазія, демократія, соціалісти. Вкидати все до однієї торби означало "спрошувати" боротьбу. Ні вимірювати, ні спрямовувати удари вони не бажали. Насправді ж, комуністи серйозно і ретельно боролися тільки проти соціалістів: саме тут вони збирали лаври – це була вузька конкурентна гра та надмірні обіцянки."

³⁷ Federico Chabod, *A History of Italian Fascism*, цит. мв.

³⁸ Renzo De Felice, *Le Fascisme*, interview par Michael A. Ledeen, цит. мв., р. 63.

³⁹ Цей контраст було одразу помічено Карлом Льовітом, під час його перебування в Італії 1934-1936 років. Див. Karl Lowith, *Ma vie en Allemagne avant et après 1933*, Pachtette, 1986, p. 108-109.

⁴⁰ Див. вище, на початку цього розділу.

⁴¹ "Пополо д'Італія" – газета Муссоліні.

⁴² Pierre Pascal, *Mon journal de Russie, opcit.*, t. IV, p. 28-29.

⁴³ Я наводив з цього приводу роботи Ренно Де Феліче. Та ж сама думка міститься в роботі Карла Дітріха Брахера "Німецька диктатура" (Karl Dietrich Bracher, *La Dictature allemande*, trad. fr. Par Frank Straschitz, Privat, 1986 (*Die Deutsche Diktatur*, Verlag Kiepenheuer und Witsch Köln, 1969 et 1980), p. 18-20, а також у Ханні Арендт, *L'Imperialisme*, цит. мв., p. 222-225: Ернст Польте у цитованій уже роботі "Фашистські рухи" – навпаки, відносить італійський фашизм до тоталітарних режимів, тому що держава цілковито була пов'язана з Муссоліні та його партією.

⁴⁴ Щодо цього, крім уже наведених робіт, можна звернутися до книги Меїра Міхаеліса: Meir Michaelis, *Mussolini and the Jews*, The Clarendon Press, Oxford, 1978. Муссоліні довгий час вороже ставився до гітлерівського расизму. Це ставлення він багато разів висловлював у дуже різкій формі. Він вирішив включити ідею расизму до фашистської доктрини лише 1938 року – і зробив це з дипломатичних міркувань. Та й антисемітські закони, що були прийняті в Італії у 1938-1939 роках будуть дуже мало втілюватися ним у життя. Катастрофа спіткала італійських євреїв (п'ята частина з сорока тисяч євреїв Італії загинула, і лише шість тисяч з них змогли емігрувати) вже після падіння Муссоліні в липні 1943 року. Фактична провина за це падає на німців, які відтоді стали господарями у Північній Італії.

⁴⁵ Див. Michael Ledeen, *Universal Fascism*, цит. мв.

⁴⁶ Alan Bullock, *Hitler and Stalin. Parallel Lives*, A. Knoff, New York, 1992; trad. fr. : Hitler et Staline. *Vies paralleles*, Albin Michel-Robert Laffont, 1994, 2 vol.

⁴⁷ 9 травня 1923 року французький військовий трибунал засудив до смерті лейтенанта Платетера, ветерана бойових дружин і командира бойового загону боротьби проти французької окупації. Його розстріл 26 травня викликав хвилю обурення по всій Німеччині.

⁴⁸ Не має значення, що ця книга була написана Гітлером після поразки його баварського путчу, під час ув'язнення (1924 рік) – це стосовно першого тому. Другий том з'явився дещо пізніше. Оскільки вона радше приводить до системи думки Гітлера, ніж свідчить про його нову орієнтацію. Ті ж величні тези можна було б знайти також у його промовах, виголошених як до, так і після 1924 року.

⁴⁹ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, Munich, Franz Eher, 1925; trad. fr. Nouvelles Editions latines, 1934; rñid. 1979, vol. II, chap. 9, p. 514.

⁵⁰ Пайкращим загальним вступом до даної теми може бути книга Карла Дітріха Брачера. Karl Dietrich Bracher, *The Age of Ideologies. A History of Political Thought in the XXth Century*, trad. Ewald Osers, New York, St Martin's Press, 1984 (*Zeit der Ideologien*, Stuttgart, 1982).

⁵¹ Звідси випливає, що письменники та німецькі філософи правого революційного спрямування супроводжуватимуть трохи згодом перемоги нацизму, розділятимуть нацистські ідеї, хоча їхніх творів це зовсім не стосується. Свідченням цьому можуть бути Карл Шміт, Шпенглер, Юнгер. А найвідомішим є приклад Гайдеггера. Своєю публікацією “Буття та Часу” філософ ніби робить шось на зразок державного перевороту в усій філософії, відкидаючи будь-яку традицію: ненависть до всього сучасного та до “Цивілізації” набуває радикальної форми заперечення західної метафізики – не в ім'я ностальгії за “органічним” суспільством, а через бажання заснувати нове героїчне буття, позбавлене неавтентичності. У своїй “Ректорській промові” Гайдеггер сам підтвердив політичні аналогії, які його філософська поема відкривала уяві сучасників. Бо, аби дати Гітлеру, як пояснює Карл Левін, своє благословення філософа, йому залишалося тільки “вийти з цієї напіврелігійної ізоляції і перенести Буття-тут “особисте для кожного” та його обов'язок до суто німецького Буття-тут, разом зі своєю історичною долею, аби ввести до загальної течії німецького життя даремні екзистенційні категорії (“вирішувати за себе самого”, “триматися за себе перед небуттям”, “бажати власної долі” та “покладатися на себе самого”) аби розпочати руйнацію вже на основі політики”. *Ma vie en Allemagne devant et apres 1933*, op.cit., p. 48. Див. Richard Wolin, *La Politique de l'etre, la pensee politique de Martin Heidegger*, Kime, 1992.

⁵² Oswald Spengler, *Preussentum und Sozialismus*, Munich, C.H. Beck Verlag, 1921. Французький переклад з'явився 1988 року.

⁵³ До гітлерівського літературного надбання, крім “Майн Кампф”, книги, призначеної для широкої публіки, крім його промов, належать також “Бесіди” фюрера, що мали більш або менш особистий характер: Hermann Rauschning, *Hitler m'a dit. Confidences du Fuhrer sur son plan de conquete du monde*, Coopération, 1939, rééd. Pluriel, Hachette, 1979; *La Revolution du nihilisme*, Gallimard, 1939, rééd. 1980. А також *Hitler's Table Talks: 1941-44, his Private Conversations*: introduction de Il.

Trevor-Roper, Londres, Weidenfeld et Nicholson, 1973. Див. також *The Testament of Adolf Hitler – The Hitler-Bormann Documents*, février-avril 1945, Londres, 1961.

⁵⁴ Pierre-Andre Taguieff, *La Force du préjugé. Essai sur le racisme et ses doubles*, Gallimard, coll. Tel, 1990.

⁵⁵ Ідея природного переродження лібералізму у більшовизм є загальним місцем тогочасної німецької філософії. Див., наприклад, Oswald Spengler, *Années décisives. L'Allemagne et le développement historique du monde*, trad. par R. Hedekel, Mercure de France, 1934, p. 158-202.

⁵⁶ Для Гітлера євреї, в особі св. Павла, стоїть біля витоків “демократичного” християнства і водночас залишається відповідальним за смерть Ісуса. Отже, він – двічі винний, оскільки заподіяв смерть Месії і оскільки розповсюджував його послання. Він – подвійний ворог, оскільки є ворогом християн і ворогом антихристиян. Див. *Hitler's Secret Conversation*, цит. мс., p. 62-65.

⁵⁷ Наприклад, Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair: A Study in the Rise of the German Ideology*, Berkeley U.P., 1974; trad.: *Politique et désespoir: les Ressentiments contre la modernité dans l'Allemagne prähittlerienne*, Armand Colin, 1990.

⁵⁸ Я просто наводжу тут резюме уривку з книги “Майн Каміф”, цит. тв., а саме уривку з одинадцятого розділу першого тому, що називається “Парод і раса”, а також анотацію фрагменту з тринадцятого розділу другого тому, “Німецька політика союзників після війни”, в яких добре проглядається центральний характер єврейського питання у планетарному баченні Гітлера.

⁵⁹ Hanna Arendt, *Eichmann a Jerusalem. Rapport sur la banalité du mal*, Gallimard, 1966.

⁶⁰ Див. далі – у післямові.

⁶¹ Friedrich Meinecke, *Die Deutsche Katastrophe. Betrachtung und Erinnerungen*, Wiesbaden, F.Brockhaus, 1947; trad. anglaise: *The German Catastrophe*, Harvard University Press, 1950, p. 52. В якомусь, імовірно, більш точному сенсі, можна було б сказати, що Гітлер вийшов за межі філософії Макіавеллі, оскільки державні інтереси для нього, втім, так само як і для Сталіна, підпорядковуються реалізації ідеології.

⁶² Трапляється, що інколи Гітлер навіть не приховує, що націонал-соціалізм наслідує методи більшовиків: “Що мене більш за все цікавить і повчає у марксистів, так це їхні методи... У них – увесь націонал-соціалізм... Робітничі фізкультурні товариства, партійні осередки на підприємствах, масові проходження вулицями, пропагандистські брошури, спеціально редаговані, аби масам було зрозуміліше, – всі ці нові засоби політичної боротьби майже цілковито були винайдені марксистами. Я мав тільки використати все це і розвинути, і я отримав той інструмент, який був нам потрібний.” Див. H. Rauschning, *Hitler m'a dit*, цит. мс., p. 211.

⁶³ Читач розпізнає у цих рядках те, до чого я прийшов, займаючись вивченням творів сучасних авторів про тоталітаризм, а також дискусією навколо книжки Ханни Арендт *The Origins of Totalitarianism*, що виникла 1951 року. Перш за все, я маю на увазі Раймона Арона, а також ідеться про таких учених як Клод Лефор та Алєн Безансон.

⁶⁴ Hermann Rauschning, *La Révolution du nihilisme*, цит. мс., I-re partie, chap. 3.

⁶⁵ Hermann Rauschning, *Hitler m'a dit*, цит. тв. (розділ 21. "Росія. Друг чи ворог?").

⁶⁶ Угода, підписана в Рапалло (1922 рік), була одним з перших успіхів молодой радянської дипломатії. Вона закладала особливо близькі відносини між Радянською Росією та веймарською Німеччиною, двома країнами-паріями європейського порядку, що були встановлені у Версалі. Угода в Рапалло перетворювала Німеччину на головного комерційного партнера СРСР: вона також поклала початок підпільному військовому співробітництву між двома країнами, через яке Німеччина почала обходити заборони на озброєння, закладені у Версальській угоді.

⁶⁷ Louis Dupeux, *National-Bolchevisme dans l'Allemagne de Weimar 1919 1933*, Librairie H.Champion, 1979. Про Меллера Ван ден Брюка: F. Stern, *Politique et désespoir*, цит. тв., р. 52; саме йому присвячено третю частину книги.

⁶⁸ Карл Радек оспівував подвиг Шлагетера на III пленумі Виконкому Комінтерну (червень 1923 року): "Долго цього мученика німецького націоналізму не можна замовчувати чи недооцінювати. (...) Цей хоробрий солдат контрреволюції заслуговує на те, щоб його шанували і ми, як солдати революції... Ми робитимемо все, аби люди подібні Шлагетеру, готові віддати життя в ім'я великої справи, не простували у ніщо, а йшли разом з нами до кращого майбутнього всього людства..." Див. "Комуністичний бюлетень", № 30 від 26 липня 1923 року, стор. 420-421.

⁶⁹ Заснована у грудні 1919 року, Німецька комуністична партія (КПД) зливається з незалежними соціалістами (УСПД) у грудні 1920 року, аби створити Комуністичну партію Німеччини (об'єднану) ВКПД, в яку ввійшло три мільйони членів. Після відставки Пауля Леві, який засудив повстанські дії в березні 1921 року, комуністів очолили Х. Брандлер та А. Тальхаймер, які у свою чергу після Жовтневої німецької поразки 1923 року, поступилися місцем новим керівникам – Р. Фішера та А. Маслоу. Настав сприятливий час для "більшовізації" партії, закріпаченої відтепер Москвою. Однак Фішера і Маслоу відправлено у відставку як "зіннов'євців" 1925 року. Під керівництвом Тельмана Комуністична партія Німеччини провадить лінію "клас проти класу", яка приводить комуністів до того, що вони вважають своїми однаковими ворогами і націонал-соціалізм, і соціал-демократію. Починаючи з 1931 року Хайнц Пойман, який до того часу підтримував цю лінію, виступає проти неї, а 1932 року його відправляють у відставку, потім висилають до Москви, де через кілька років страять. Партія Тельмана продовжуватиме свою лінію навіть після захоплення влади Гітлером.

⁷⁰ Ставши біля керма КПН 1923 року, Ернст Тельман (1886-1944) є членом Президії Комінтерну від 1924 року. Тоді ж він стає кандидатом у президенти. Причетний до справи комуніста Вітторфа, який порушив партійний обов'язок комуніста, Сталін усе ж таки залишає Тельмана на його посаді. Тельман продовжує проводити лінію "клас проти класу", спрямовану проти соціал-демократів як своїх головних ворогів. Ув'язнений 1933 року, він залишався в тюрмі аж до 18 серпня 1944 року, коли його було страчено.

⁷¹ СА (*Sturm Abteilung*, *штурмові бригади*) були створені 1921 року для захисту активістів німецької Націонал-соціалістичної партії. Організовані колишніми військовими, СА стають справжніми підрозділами політичної армії (на початку 1933 року їхня чисельність складала триста

тисяч осіб). З 1931 року ними командував Ернст Рем. У квітні 1932 року їх забороняють, а вже у червні фон Папен знову дозволив функціонування цих угруповань. Після “Ночі довгих ножів” (30 червня 1934 року) СА будуть ліквідовані, а їхнє місце посядуть загони СС. Колишній офіцер Ернст Рем (1887–1934) був учасником дій воєнізованих загонів і пучку в Мюнхені (листопад 1923 року). У подальшому через незгоду з Гітлером, він емігрував до Болівії 1925 року, звідки 1930 року повернувся до Німеччини, покликаний Гітлером. Після січня 1933 року, він закликав до “другої антибуржуазної революції”, аби перейти від революції національної до революції націонал-соціалістичної.

⁷² Joseph Goebbels, *Vom Kaiserhof zur Reichskanzlei*, Munich, 1937.

⁷³ Член парламенту, представник Католицького центру, Франц фон Папен (1879–1969) 1925 року підтримав кандидатуру Гінденбурга проти кандидата від власної партії. Після того, як Папен став канцлером (1 червня 1932 року) він зняв заборону з СА, намагаючись домогтись підтримки націонал-соціалістів. Коли на посаді канцлера його заступив Шляйхер, він стає посередником у переговорах між Гінденбургом і Гітлером, виступаючи гарантом останнього, щоб переконати старого маршала довірити владу вождеві Німецької націонал-соціалістичної робітничої партії (НСДАП). У листопаді 1918 року Курт фон Шляйхер (1882–1934) здійснював зв'язок між армією та урядом. Пізніше він підпільно займався організацією Рейхсверу та вів переговори з представниками Москви про підготовку німецьких військових у СРСР. Призначений керівником політичної секції армії, він як її представник улітку 1932 року вів переговори з Гітлером, намагаючись домогтись його нейтралізації. Втім, переговори успіху не мали. Ставши канцлером Німеччини 1 грудня 1932 року, шукав способів послабити НСД(А)П і викликав розкол в її лавах. Позбавлений підтримки військових, змушений був піти у відставку 29 січня 1933 року. 30 червня 1934 року (“Ніч довгих ножів”) його було вбито.

⁷⁴ Питання про фінансову підтримку, яку Гітлер отримував від великих німецьких промисловців у період, що передував 1933 року, стало предметом численних досліджень (зокрема через те, що це пов'язувалося з марксистською тезою про нацизм, який тлумачився як диктатура фінансового капіталу). Пайновітніша робота з цього питання – і, певно, найбільш опрацьована – показує, що насправді грошові впливання великої індустріальної буржуазії до скарбнички нацистів були дуже незначними. Див. Henry Asby Turner, *German Big Business and the Rise of Hitler*, New York, Oxford University Press, 1985.

⁷⁵ Oswald Spengler, *Années décisives. L'Allemagne et le développement historique du monde*, цит. мо. préface.

⁷⁶ Edward H. Carr, *German-Soviet Relations between the Two World Wars*, Baltimore, The John Hopkins Press, 1951; Gustav Hilger and Alfred G. Meyer, *The Incompatible Allies: A Memoir History of German-Soviet Relations, 1918-1941*, New York, MacMillan, 1953.

⁷⁷ Louis Dupeux, *National-Bolchevisme dans l'Allemagne de Weimar*, цит. мо., зокрема сторінки 388–427.

⁷⁸ У цьому плані Пікіш виступає як попередник книги “Трудівник” Ернста Юнгера. Ernst Unger, *Der Arbeiter*, Hambourg, Hanseatische Verlaganstalt, 1932; trad.: *Le Travailleur*, C.Bourgeois, 1989. Юнгер у цей період може розглядатись як діяч, що стоїть на позиціях націонал-більшовизму, але водночас перебуває на периферії чистого і звичайного

нацизму. Втім, після 1933 року він недовго залишатиметься на таких позиціях.

⁷⁹ Louis Dureux, *National-Bolchevisme dans l'Allemagne de Weimar*, цит. тв., р. 405.

⁸⁰ Необхідність визволити "техніку" від підпорядкування капіталізму, аби зробити її інструментом служіння "народній" державі, є загальним місцем правих німецьких екстремістів того часу. Подібне визволення не може базуватися на філософії марксизму, що виступає відгалуженням лібералізму. Його проводирем, на думку націонал-більшовиків, є Сталін, саме тією мірою, якою він визволився від ліберальної спадщини. А у повному обсязі з подібним завданням зможе впоратися тільки нацистська держава. Див. Jeffrey Herf, *Reactionary Modernism, Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge University Press, 1984.

⁸¹ Див. вище у цьому ж розділі.

⁸² У 1928 році VI Конгрес Комінтерну визначив період, що розпочинався, як період потенційної революції, котру мають здійснити комуністичні партії. Політика Комуністичної партії Німеччини (КПН) рухалась у руслі цієї політичної лінії, яка вказувала на те, що головною перешкодою на шляху революції є соціал-демократія, що водночас виступає як поміщицька нація (Е. Тельман сказав на XI пленумі Виконкому Комінтерну: "В Німеччині зараз склалася така ситуація, за якої соціал-демократія розвиває максимальну активність для встановлення фашистської диктатури"). Проголошена Комінтерном політична лінія провадилась у життя групою підпорядкованих йому керівників і припинила своє існування лише навесні 1934 року.

Під неухильним контролем Москви, керівництво партії німецьких комуністів беззаперечно втілювало в життя радянську "лінію"; у серпні 1931 року, наприклад, комуністи, з нагоди референдуму щодо розпуску Ландтагу Прусії, в тісному контакті з нацистами виступили проти соціал-демократичного уряду 3 листопада 1932 року, транспортники Берліна розпочали страйк, незважаючи на протидію керівництва профспілок, до того ж страйк відбувався під керівництвом саме комуністів і за підтримки нацистів. Наступного дня після виборів до Рейхстагу (6 листопада), нацисти закликали робітників знову стати до роботи. У Берліні німецька компартія вийшла на перше місце за кількістю голосів, випередивши нацистів і соціал-демократів. Завдяки своїй участі у страйку, організованому комуністами, нацисти зуміли скоротити відставання у голосах виборців до мінімуму.

⁸³ Див. вище в цьому ж розділі.

⁸⁴ Марліс Штайнер (у книзі *Hitler*, Fayard, 1991) наводить поліцейські рапорти того часу, в яких йдеться про широке схвалення цих дій населенням.

⁸⁵ Alla Kirilina, *L'Assassinat de Kirov*, Le Seuil, 1995. Згідно з твердженнями автора цієї книги ні місцеві органи НКВС, ані керівництво НКВС не були звинувачені в убивстві Кірова, до якого буцімто вдався легковажний фантазер.

⁸⁶ Jerry Z. Muller, *The Other God that failed*, Hans Freyer and the Deradicalisation of German Conservatism, Princeton University Press, 1987. Найкраще свідчення про думки німецьких професорів, написане по гарячих слідах, знаходимо у книзі Карла Левіта: Karl Lowith, *Ma vie en Allemagne avant et après 1933*, цит. тв.

⁸⁷ Waldemar Gurian, *The Future of Bolshevism*, 1936 (*Bolshevismus als Weltgefahr*, Lucerne, 1935).

Вальдемар Гур'ян народився 1902 року в Санкт-Петербурзі в єврейській буржуазній родині. Освіту отримав у Німеччині, куди переїхала його матір після того, як 1909 року розірвала шлюб з чоловіком. Тут її діти перейшли до католицизму. Ханна Арендт у некролозі, присвяченому Гур'яну, що з'явився 1955 року, називає цю людину учнем Макса Шелера та Карла Шміта. Вже перші роботи Гур'яна, що з'явилися між 1925 і 1931 роками, свідчать про цікавість, яку викликає у нього вивчення становища католицької Церкви у сучасному світі, котре зокрема він розглядав на прикладі Франції. Неопомієт, цей критик лібералізму був не менш вороже налаштований проти інструментальної концепції Церкви та релігії, яку обстоював Морра. І ось епоха відкрила для нього два режими, однаково агресивні як до лібералізму, так і до католицизму: комунізм і нацизм. Такими були витоки його неспокою та творчого злему, першим свідченням яких стала книга "Майбутнє більшовизму", що 1935 року вийшла у Люцерні. О цій порі Вальдемарові Гур'яну вже вдалося виїхати з нацистської Німеччини і перебувати на правах біженця у Швейцарії. Саме тут, у співробітництві з Отто Кнабом, також католиком і німецьким емігрантом, починаючи з жовтня 1934 року, він видає невеличкий і бідно надрукований антинацистський тижневик *Die Deutschen Briefe*. У 1937 році він залишає Європу і переїздить до Америки, аби долучитися до роботи в американському католицькому університеті Нотр-Дам у штаті Індіана. Там він починає свою наукову та викладацьку кар'єру як спеціаліст з питань нацизму та комунізму, розкриваючи ці два явища як знаки-близнюки моральної кризи Європи ХХ століття. Гур'ян вбачає у нацизмі німецьку форму "більшовизації". Після 1945 року більшість його робіт буде присвячено аналітичному розгляду комуністичної Росії. Серед цих робіт слід виділити, зокрема, *Bolshevism: an Introduction to Soviet Communism*, University of Notre-Dame Press, 1952. Еволюцію цього автора можна простежити через журнал, який він заснував 1938 року і котрим керував до самої смерті. Помер В. Гур'ян 1954 року. Журнал називався *The Review of Politics*, він видавався університетом Нотр-Дам. Сіпчевий номер цього журналу за 1955 рік вміщує багато матеріалів, присвячених пам'яті свого засновника, серед яких вищезгадана стаття Ханни Арендт, а також вибрану бібліографію його робіт.

⁸⁸ Щодо цього пункту Вальдемар Гур'ян використовує у своєму аналізі висловлення Карла Шміта, якого називає "головним конституціоналістом націонал-соціалістичного Рейху", наведені у книзі *Staat, Bewegung, Volk* ("Держава, рух, народ"), Hambourg, Hanseatische Verlagsanstalt, що з'явилася 1933 року. Шміт пояснює в ній, що Радянський Союз є характерним типом сучасної держави, на противагу ХІХ століттю, маючи на увазі те, що "рух", тобто єдина партія, контролює державу і водночас веде за собою народ.

⁸⁹ Waldemar Gurian, *The Future of Bolshevism*, *цит. міс.*, chap. 5, p. 81.

⁹⁰ Thomas Mann, *Journal 1918-1921, 1933-1939*, французька версія представлена й анотована Шверіном, французький переклад було здійснено Р. Сімоном, видання "Галімар", 1985 рік. Запис від 27 березня 1933 року, стор. 214.

⁹¹ Там само, 7 вересня 1933 року, стор. 285. Цей уривок заслуговує на те, аби навести його в повному обсязі: "Після антидемократичного

перевороту в Росії та Італії, країнах у духовному та інтелектуальному плані незначних, Німеччина пішла тим же шляхом, який означає взяття влади найменш духовним і найменш інтелектуальним прошарком населення, розорені дрібнобуржуазні маси сповнилися ненавистю. Що ж трапилося у ній такого, чого не було в інших? Чи повинен світ вилікувати себе від забрудненої містики, від філософії спотвореного життя, які вона перемішала у своєму русі? Чому сьогоднішні перетворення, що відбуваються в галузі техніки і політичного управління, набувають тут форми жорстокої релігії крові та війни, чий моральний та інтелектуальний рівень є найбільш низьким за всю історію Німеччини? Зіст'я і божество, засноване на власній величч, поєднались, аби представляти тепер небезпеку для всього світу, у порівнянні з якою довосинний імперіалізм виглядає самого невинністю.”

⁹² Порівняння більшовизму та нацизму часто зустрічається в “Щоденнику” Томаса Манна. Ось, наприклад, запис від 1 жовтня 1933 року, стор. 301-302: “Вартові штурмових бригад замерли біля Фельдхерренхалле, вони стоять нерухомі, мов статуї, прямо і безсоромно копіюючи російських вартів біля мавзолею Леніна. А між тим вони копіюють, так би мовити, смертельного ворога у “філософському” плані: ніби в кіно – без докорів сумління і, можливо, навіть несвідомо. Спільність *стилю часу*, до якого вони належать, є значно сильнішою та визначальнішою, ніж раціональне ворогування в галузі філософії.”

А ось він пише про процес Дімітрова у записках від 24 листопада 1933 року, стор. 322: “Я намагався побачити несвідомий сенс процесу в демонструванні спорідненості, родинності і навіть тотожності націонал-соціалізму та комунізму. Його “результат” викличе ненависть і безглузду руйнівну лютю одних до одних, доведене до пісенітничості, тобто до такого напруження, в якому насправді ніхто з супротивників не має потреби. Обидва явища в дійсності є різними, але по-братньому подібними, виявленнями однієї і тієї ж історичної реальності, ще більш неподільної, ніж капіталізм і марксизм; а такі символічні спалахи, як, наприклад, пожежа будівлі Рейхстагу, є, як відчувається, за неможливістю бачити її на власні очі, їх спільною справою.”

⁹³ Там само, запис від 11 вересня 1939 року, сторінка 580.

⁹⁴ Elie Halévy, *L'Ère des tyrannies*, цит. мв., rééd. Gallimard, coll. Tel, 1990.

⁹⁵ Цей лист дуже наближає позицію Марселя Мосса до того, що говорив Елі Алеві під час дебатів Товариства (“Ваш висновок стосовно виходу двох тираній італійської та німецької з більшовизму є цілком правильним”) цитується в додатку до “Бюлетеня Товариства філософії” *Bulletin de la Société de philosophie*, цит. мв., р. 234–235. Марсель Мосс є давнім і глибоким критиком більшовизму. Див. його “Appréciation sociologique du bolchevisme” in *Revue de métaphysique et de morale*, janvier-mars 1924.